
OPNIEUW VAN DON BOSCO VERTREKKEN

‘Leren uit ervaringen’ De vorming van salesianen en medewerkers in Valdocco (1870-1888)

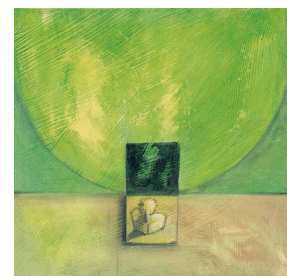
Mara Borsi

Zuster Mara Borsi studeerde af als doctor in de pedagogie aan de salesiaanse universiteit te Rome. Ze geeft momenteel les aan de twee internationale noviciaaten van de zusters en is internationaal actief voor haar congregatie op vlak van jeugdpastoraal en sociale communicatie.

In deze bijdrage licht zij toe hoe salesianen en medewerkers werkzaam in Valdocco in de periode 1870-1888 een ‘lerende gemeenschap’ vormden. Hun dagelijkse praktijk, de reflectie hierop en de wederzijdse uitwisseling hierover vormden de basis en het uitgangspunt van hun vormingsproces. Gaandeweg vormde zich op die manier een eigen pedagogische en pastorale expertise en een gedeelde spiritualiteit.

Je vindt eerst de Nederlandse vertaling, vervolgens de originele Italiaanse tekst. Een simultane vertaling met het Italiaans en het Nederlands naast elkaar kan bezorgd worden.

**samen
DON BOSCO
zijn plaats
geven**

Vorming op basis van ervaring in Valdocco (1870-1888)

Mara Borsi

Woord vooraf

De bronnen waarop ik mijn studie baseerde, zijn de geschriften van Don Bosco, een aantal documenten uit het centraal salesiaanse archief en de historisch-kritische studies die de veelzijdigheid van de stichter van de Sociëteit van de Heilige Franciscus van Sales hebben uitgetekend. Ik heb vooral gebruik gemaakt van de publicaties van het Istituto Storico Salesiano [salesiaans historisch instituut]. Betreffende het thema dat ik wil behandelen, heb ik de talrijke historische studies die beschikbaar zijn, doorgenomen. Hier lijkt het mij essentieel te verwijzen naar twee publicaties die ik fundamenteel vind om de persoon van Don Bosco, de complexiteit van zijn werken, zijn activiteit voor het welzijn van de jongeren en de bijzondere aard van de gemeenschap van Valdocco te begrijpen. Het zijn: *Don Bosco prete dei giovani nel secolo della libertà* [Don Bosco priester van de jongeren in de eeuw van de vrijheden] en: *Valdocco nell'Ottocento tra ideale e reale. Documenti e testimonianze*. [Valdocco in de 19e eeuw tussen ideaal en werkelijkheid. Documenten en getuigenissen].¹

In het kader van het thema dat ik wil uitdiepen, lijkt het mij belangrijk te wijzen op de pedagogische rol en waarde van de feesten, in het bijzonder van het feest van Maria Hulp en van het naamfeest van Don Bosco. Vervolgens [in de tweede conferentie] zal ik de aandacht vestigen op de zorg van de heilige Don Bosco en van de gemeenschap van Valdocco om vormend op te treden tegenover die ontelbare massa leken, weldoeners, weldoesters, medewerkers, medewerksters en oud-leerlingen, die allen opgeroepen werden om mee te werken aan het project van geestelijke vernieuwing van de maatschappij op basis van de christelijke opvoeding van de jongeren. In dat kader steekt de relatie die Don Bosco met de medewerksters opbouwde, er boven uit.

De periode waarop mijn onderzoek betrekking heeft, betreft de laatste twintig jaren van het leven van de stichter van de salesiaanse congregatie. [Ik heb dat tijdsbestek gekozen om de volgende redenen]. Enerzijds omdat het mij belangrijk scheen om zijn vormingsactiviteit te plaatsen in het kader van de mensen die bestemd waren om zijn instellingen voort te zetten. Anderzijds om tegelijkertijd de aandacht te kunnen vestigen op de eerste spanningen tussen de pedagogische intuïties van de beginjaren en de toenemende formalisering ervan tot een traditie. Bovendien is het belangrijk te herinneren aan het feit dat de periode waarop ons onderzoek betrekking heeft, voor Don Bosco een tijd van grote apostolische vruchtbaarheid geweest is. In die periode heeft hij enorm gewerkt om zijn instellingen ook op juridisch gebied stabiliteit en bestendigheid te geven. De congregatie had zich ondertussen al in Italië en in andere landen bevestigd, de roepingen stroomden toe, er kwamen steeds nieuwe stichtingen bij en het persoonlijke prestige van Don Bosco nam toe.

1. De vormende kracht van de ervaring in het Oratorio

In 1870 vormden de salesianen en de jongeren twee onderscheiden, maar niet gescheiden gemeenschappen. De pedagogische oriënteringen en animatie die uitgingen van de avondwoordjes en van de feesten betroffen zowel het leven van de religieuze opvoeders als het leven van de jongeren zelf. Don Braidò onderstreept dat de vormende invloed van Don Bosco op de globale gemeenschap ook een substantiële bijdrage was om de persoonlijkheid van de salesianen als opvoeders en als religieuzen te omlijnen.² Zijn manier van zijn, de stijl waarmee hij het beleid voerde, zijn enorm communicatief vermogen waren ongetwijfeld de levende school waardoor iedereen zich liet inspireren en die voor iedereen een voortdurende oproep was om *te doen zoals Don Bosco*.

In een studie van 1989 onderstreept don Braidò dat de ervaring die Don Bosco in het priesterconvict beleefde, in hem de overtuiging wekte dat de studie die met pastorale actie verbonden is, echt vruchtbaar is en bijgevolg dat 'het leren van de theologische vakken en het ondergedompeld zijn in een levende pedagogische praktijkervaring' best kunnen samengaan.³

Het is bekend dat een van de eerste en grondigste twistpunten tussen Don Bosco en de aartsbischop van Turijn precies betrekking had op de *modus vivendi* van de jonge salesianen in het Oratorio van Valdocco, omdat zij, volgens het oordeel van de meest kritische waarnemers, niet in de kerkelijke geest gevormd werden en voortdurend onder de mensen aanwezig waren.⁴

Het lijkt mij noodzakelijk te onderstrepen dat het niet zomaar een situatie was die opgedrongen werd door een noodtoestand, in casu de beginperiode van zijn pedagogische werk dat de onmiddellijke inzet van de jonge salesianen vereiste. Het was veeleer een nieuwe mentaliteit die doorbrak. Het was een vereiste die voortvloeide uit de behoefte aan een nieuwe wijze van aanwezigheid en actie in een maatschappij die gevoeliger was voor de menselijke waarden.⁵

De gemoedelijke gang van zaken, het 'op familiale manier' handelen, dat door sommigen geïnterpreteerd werd als gemis aan religieuze tucht, was voor Don Bosco een vereiste voor zijn actie. 'Vroeger kon het volstaan bijeen te komen voor het gebed, maar vandaag - met die vloed aan middelen om vooral de jeugd, jongens en meisjes, te bederven - is het nodig de krachten te bundelen voor gemeenschappelijke actie.⁶

Het werk dat de clerici-in-vorming verrichtten, werd dagelijks begeleid door kritische en constructieve reflectie. Dergelijke reflectie werd vergemakkelijkt door de constante assistentie van de 'oversten' en door een intense solidariteit van de gemeenschap. Trouwens al aan de eerste salesianen gaf Don Bosco de raad een schrift bij te houden met het opschrift *Esperienza* [ervaring] waarin men notities maakte van situaties, problemen, oplossingen, moeilijkheden, resultaten. Hij gaf de raad die aantekeningen geregeld na te lezen om er levenslessen en gedragslijnen uit te putten.⁷

Het aanleren van de opvoedingsstijl gebeurt via ervaringen, vooral ervaringen van concrete relaties. Als het ware door osmose leren de opvoeders van Don Bosco de fundamentele omgangsvorm die de opvoedingservaring moet kenmerken, nl. de wijsheid die wortelt in de genegenheid. Onder dat oogpunt is de conclusie van een brief die Don Bosco in 1873 aan don Rua schreef echt welsprekend: 'Handel zo dat al degenen met wie je spreekt, je vrienden worden.'⁸

Aan zijn medewerkers stelt Don Bosco zichzelf als model voor. Hij verhaalt, roept de manier waarop *hij handelde in de eerste jaren* van het Oratorio voor de geest. De eerste novice-meester, don Giulio Barberis, heeft vooral in functie van de vorming notities gemaakt van die verhalen. Hij gebruikte die verhalen voor de vorming van de aspiranten, de novicen en de medebroeders met eerste geloften. Het is niet zonder belang te herinneren aan het feit dat in die jaren in Valdocco een noviciaat volgens de kerkelijke regels opgericht werd, met een aanzienlijk aantal inkledingingen en grote groepen nieuwe medebroeders met eerste geloften.⁹ Op grond van de historische bronnen stipt Braido aan dat de beste vorming niet toevertrouwd was aan gestructureerde vormings- en studiecentra. Natuurlijk waren die niet principieel uitgesloten en gaandeweg heeft men toch moeten ervaren dat ze juridisch en pedagogisch een onmiskenbare noodzaak waren. Maar de voorrang ging naar de vorming op het werkterrein (1870-1877). Een bijkomende reden was ook dat het functioneren van de salesiaanse werken alleen door het inzetten van clerici, studenten in filosofie of theologie, van novicen en zelfs aspiranten, leken en geestelijken onder wie verscheidene priesters, volledig kon gegarandeerd worden.¹⁰

De 'cahiers' - die don Barberis geschreven heeft - bevatten heel wat feiten en nuttige informatie die ons toelaten het concrete leven in Valdocco te begrijpen. Ik geef jullie enkele fragmenten.

1.1 Fragmenten uit het concrete leven

Op 9 december 1877 maakt don Barberis volgende aantekening: 'Dit jaar is het schooljaar in het Oratorio werkelijk goed gestart: voor de eerste keer was er een triduüm met elke avond een preek als voorbereiding op het feest. [...] Het huis zit eivol.'¹¹

De aanwezigheid van Don Bosco in het Oratorio wordt steeds als belangrijk ervaren en zijn afwezigheid wordt met aandacht gevolgd. Op 15 december 1878 vertrekt Don Bosco naar Rome. Al na enkele dagen wordt men zijn afwezigheid gewaar. Don Barberis schrijft: 'De financiële moeilijkheden beginnen. Na enkele dagen wist men al niet meer waar eerst beginnen [...]. Er moeten wissels betaald worden en dag en nacht moet men zoeken om toch geen slecht figuur te slaan.'¹²

'In het Oratorio verloopt het leven niet normaal maar vliegt, het is niet alleen maar haastig vooruitgaan maar vooruit stormen. De ene zaak zit de andere op de hielen, het ene werk komt bovenop een ander en het is onmogelijk ook maar een ogenblik rust te vinden. Alles is onophoudelijk in beweging: eeuwigdurende beweging.'¹³

De gemeenschap van Valdocco wordt gekenmerkt door een dagelijkse activiteit en door een zeer intens leven van gebed, offer en werk. Van de oversten tot de leerkrachten en de vakleraren in de werkplaatsen is ieder belast met verschillende taken en bezigheden, maar steeds in dienst van die ene zending: de christelijke opvoeding van de jeugd.

'Tegenwoordig is het Oratorio vol als een waterton die overloopt en toch verlangt Don Bosco dat steeds meer nieuwe jongeren opgenomen worden. Dat doet hij omdat hij de enorme nood ziet om steeds meer jongeren aan de straat en de gevaren te onttrekken en ook opdat onze armoede en de ongemakken in huis niet alleen lege woorden zouden zijn.'¹⁴

Het Valdocco van de jaren 1870 is een gemeenschap met een heel veelkleurig gelaat, zoals gebruikelijk in de collegeopvoeding van die tijd. Het is een gemeenschap waarin de opvoeders

heel uiteenlopende concrete problemen van pedagogische, organisatorische en economische aard het hoofd moeten bieden.

Op 17 maart 1878 beschrijft don Barberis de situatie van de novicen priesterkandidaten. Hij zegt dat de groep nu wat rustiger lijkt te zijn, de assistentie is niet moeilijk. Toch valt een gebrek aan te stippen: 'ze gebruiken hun tijd niet goed'.¹⁵

De lessen in filosofie veroorzaakten de grootste moeilijkheden door het erg ongelijke niveau van de studenten: sommigen hadden al een bescheiden culturele bagage, terwijl anderen nog niet eens in staat waren om vlot een tekst te lezen of het ritme van een normaal dictaat te volgen. De eerste groep verveelde zich permanent omdat de lessen veel te traag verliepen en werden tenslotte 'rustverstoorders' met ernstige problemen op het gebied van tucht. De anderen voelden zich gedurig achtergesteld wegens hun onwetendheid en de leerkrachten waren uitgeput omdat ze onophoudelijk moesten aandringen op tucht.¹⁶ Nog steeds in maart 1878 noteert don Barberis dat men, om het hoofd te bieden aan het onophoudelijke gemis aan tucht, besloot iedere week cijfers voor goed gedrag te geven. Hij voegt er volgende commentaar aan toe: 'Het toekennen van cijfers voor goed gedrag is uiteindelijk een heel doeltreffend middel om de tucht te verkrijgen, maar het is tevens duidelijk dat men hier leert vooruit te gaan op grond van vrees en niet meer uit genegenheid.'¹⁷

De opvoeders leren door het opdoen van ervaring, door de opvoedingssituaties zoals die zich feitelijk voordoen, te evalueren. In de aantekeningen van don Barberis vinden wij een verwijzing naar een advocaat uit Genua die priester wilde worden. Hij wordt aangenomen als clericus en wordt onmiddellijk belast met een leeropdracht in een van de cursussen die bestemd zijn voor de clerici, de groep waartoe hijzelf behoort. 'Omdat hij geen enkele ervaring had met lesgeven aan clerici en bovendien geen methode van lesgeven had, ontstond er in die klas een echte warboel [...]. De betere clerici konden hem maar moeilijk verdragen [...] tenslotte bood hijzelf zijn ontslag aan. Maar in ieder geval was dat een grote les voor ons: hij leerde ons eens te meer om nooit meer een onbekende in een zo moeilijke en delicate klas een leeropdracht te geven.'¹⁸

In Valdocco vinden wij een vormingsmilieu dat van de ervaring vertrekt. Men reflecteert op feiten die opvoeders, die zich aan het welzijn van de jongeren wijden, concreet beleefd hadden. In de mondelinge verhalen, in de familiale gesprekken, in de conferenties en in de geschriften treden onmiskenbare trekken van de salesiaanse opvoeder naar voren: de passie voor de opvoeding van de meest behoeftige jongeren en voor hun eeuwig heil.

Nog in de aantekeningen van don Barberis worden enkele beschouwingen van de bisschop van Casale in verband met de wonderbare expansie van de congregatie en de geest die in de huizen van Don Bosco heerste, aangehaald. De commentaar van Barberis luidt als volgt: 'Het is onbetwistbaar dat in onze colleges de jongeren van godsvruchtige oefeningen doordrenkt zijn. Men probeert te vermijden dat ze dat als een dwangbuis aanvoelen en dat ze er genoeg van krijgen. De sfeer drukt niet en vermoeit niet. [...] en dat er veel gewerkt wordt [...] en of, vooral dit jaar [...]. Probeer maar even te tellen hoeveel nieuwe huizen geopend werden!'¹⁹

1.2 Modaliteiten en een aantal inhoudelijke aspecten van de vorming

De regelmatige of occasionele conferenties en de rondzendbrieven waren bevoorrechte vormingsmiddelen. Don Braidò beklemtoont dat Don Bosco de eerste salesianen op hun plicht

wees modellen te zijn voor hen die achteraf met de geschiedenis van de beginperiode van de salesiaanse congregatie kennis zouden maken. Hij riep hen ook herhaaldelijk op eensgezind en verbonden te blijven onder elkaar, ondanks tegenkanten en onrechtvaardige kritiek en steeds het doel van de congregatie voor ogen te houden, nl. de jongeren onderrichten in de verschillende vakken en beroepen, in de wetenschappen en vooral in de godsdienst.²⁰

In drie rondzendbrieven van 1873-1874 gaat Don Bosco wat dieper in op enkele punten die volgens hem voor het religieuze leven essentieel zijn. De onderwerpen die achtereenvolgens besproken worden, zijn: de materiële belangen (met heel nauwkeurige aanduidingen betreffende de armoede), de levensstijl conform de constituties (met een oproep om trouw te zijn aan de algemene voorschriften van de congregatie en aan de reglementen die betrekking hebben op de functies die men moet vervullen); innerlijke en uiterlijke correctheid in de interpersoonlijke relaties.²¹ Op dat laatste thema komt Don Bosco herhaaldelijk terug. Heel wat concrete en uitdrukkelijke aanduidingen in dat verband vindt men terug in de conferentie van 12 januari 1876, waarin hij de salesianen voorhield de jongerenbewegingen te verzorgen en te animeren. Hij vroeg hen ook waakzaam te zijn en elke dubbelzinnige familiariteit onder de opvoeders, tussen de opvoeders en de jongeren en tussen de jongeren onderling te vermijden. Er zijn ook uitdrukkelijke interventies van Don Bosco over de gehoorzaamheid, een thema waarop hij de laatste tien jaren van zijn leven herhaaldelijk terugkwam. In de conferentie van 26 september 1875 zegt hij: 'Gehoorzaam nooit omdat het die bepaalde persoon is die beveelt, maar op grond van een hoger principe, omdat het God is die beveelt, en door welke persoon dan ook bevelen kan.'²²

Op 31 mei 1878 in een conferentie voor alle priesters, novicen en aspiranten gaf Don Bosco een bezinning over het thema van de kuisheid en maakte daarbij gebruik van de ideeën en de ervaring van de heilige Filippo Neri. Hier gedraagt Don Bosco zich als een vader die met zijn zonen verlangt te spreken en helemaal niet als de directeur die het personeel van een instelling die hij in het leven heeft geroepen toespreekt om tastbare resultaten te boeken: 'Ik verlangde werkelijk, dierbare zonen, tot u allen hier bijeengekomen het woord te kunnen richten, want het is al lang geleden dat ik dat niet meer kon doen.'²³ In het verloop van de conferentie stelt hij enkele middelen voor om de kuisheid te bewaren: slecht gezelschap vluchten, ledigheid vermijden, geen te delicaat voedsel voor het lichaam gebruiken, zich toeleggen op het gebed en het veelvuldig ontvangen van de sacramenten.²⁴

Het is vooral de taak van de directeur van de religieuze en opvoedende gemeenschap werk te maken van de vorming binnen de context van een levende praktijkervaring. Het is iets dat Don Bosco uitdrukkelijk vraagt. Hijzelf is daar een voorbeeld van, en zo is het ook voorgeschreven door beslissingen van de [algemene] kapittels en door de voorschriften van het reglement.

Don Bosco ondersteunt steeds de directeurs en staat aan hun zijde, want zij zijn de uiteindelijke verantwoordelijken voor de menselijke en spirituele groei van de opvoeders en de jongeren en voor de goede gang van zaken in de salesiaanse werken. Een constante aanbeveling van Don Bosco betreft de vaderlijke stijl, die steunt op vertrouwen, op geduld, op de christelijke liefde, maar tevens op gezag hebben en waakzaamheid. Don Bosco suggereert omzichtig om te gaan met veeleisende opdrachten: nooit weerzinwekkende bevelen geven, steeds handswijzen volgen en woorden gebruiken die echt door zachtmoedigheid ingegeven zijn.

In het *Reglement van de directeur* dat in de loop van het tweede algemeen kapittel (1880) werd opgesteld, wordt gezegd dat de directeur 'regelmatig elke maand de twee voorgeschreven

conferenties moet houden' en 'ten minste driemaal per jaar een algemene conferentie voor het voltallige onderwijzend en assisterend personeel'. Hij moet zich ook inspannen 'het karakter, de talenten, de fysieke en morele gaven van zijn ondergeschikten te kennen, om op die manier in staat te zijn aan ieder de passende begeleiding te geven. Op die manier zal hij de uiterst belangrijke doelstelling bereiken, nl. zijn personeel vormen volgens het interne reglement van de huizen en aan iedereen de taak kunnen toewijzen die hem het best past.¹²⁵

Om het hoofd te bieden aan de steeds toenemende organisatie en expansie van zijn werken lanceerde Don Bosco een uitzonderlijk initiatief: een ervaring van permanente vorming voor de verantwoordelijken van de verschillende werken. Eenmaal per jaar, gewoonlijk in de dagen die het feest van Franciscus van Sales onmiddellijk voorafgingen of erop volgden, was er in Valdocco een korte ontmoeting, onder de benaming 'conferentie'. De bedoeling ervan was het hoofd te bieden aan een aantal dringende behoeften van de congregatie. Don Braidò toont aan dat Don Bosco in die bijeenkomsten 'wel de leermeester bleef, maar op allerlei manieren de collectieve vorming van de deelnemers bevorderde: het voorzitterschap van heel wat vergaderingen liet hij over aan zijn naaste medewerker don Rua en bij veel problemen beperkte hij zich tot de supervisie: een echte vorm dus van niet-directief handelen.¹²⁶

In dat soort bijeenkomsten kregen de capaciteiten van de afzonderlijke deelnemers de gelegenheid zich te verrijken door uitwisseling van ervaringen, door de wederzijdse bezieling, door de analyse van de ontwikkeling in de verschillende werken. Men leerde er ook de kunst van het communiceren en informeren, de stijl van het beheer en het beleid van de werken. Er groeiden ook diepere relaties tussen de rijpe volgelingen - die vrijmoedig hun gedachten tot uitdrukking konden brengen - en de gezagvolle stichter, die vooral als een vader beschouwd werd en nooit alleen maar als officiële overste van de congregatie.

Don Barberis getuigt overigens dat bij de delicate problemen de beslissing aan Don Bosco overgelaten werd. 'In onze vergadering [van de raad van het huis] onderzoekt men de middelen, men formuleert voorstellen, maar de beslissing komt hem toe en er wordt nooit iets heel belangrijks ondernomen zonder voorafgaande afspraak met Don Bosco.¹²⁷

Het huis van Valdocco had een sleutelpositie in de vorming van het personeel. Wie Don Bosco verlangde te volgen, werd uitgenodigd om een min of meer lange periode in het Oratorio door te brengen. Uit Valdocco - een echte pedagogische werkplaats - was het personeel afkomstig dat naar de andere werken en naar de missies gestuurd werd. Op 25 november 1878 maakt don Barberis in zijn kroniek enkele aantekeningen aangaande een gesprek tussen Don Bosco en don Francesca. De laatste maakte hem erop attent dat het echt belangrijk is de band tussen het Oratorio en de andere huizen in stand te houden 'want - zei Francesca - die band die ons allen samenhielt, is tegenwoordig een beetje aan het slabakken.¹²⁸

In het Oratorio van de H. Franciscus van Sales was de grootste concentratie van salesianen met geloften. Bij degenen die Don Bosco bijstonden in het bestuur van het huis en van de congregatie, was er dan ook een levendig bewustzijn dat zij medeverantwoordelijk waren om vooral het leidinggevend personeel voor te bereiden dat bestemd was om een salesiaans gezicht te geven aan de nieuwe stichtingen. Valdocco 'schiep een stijl en gaf oorsprong aan en verspreidde een eigen geest.¹²⁹

De verslagen van de raad van het huis, de verslagen van de bijeenkomsten, de maandelijkse conferenties en het dagboek van don Lazzerò (1875-1888) getuigen van de manier waarop men

omging met concrete problemen, zoals de tucht en de organisatie van het samenleven. Men sprak en discussieerde over zowat alles: uurroosters voor het werk, de studie, de avondlessen en de dagklassen, ontspanningsactiviteiten, zang, muziek, toneelspel, religieuze manifestaties, het dagelijkse gebed, het leven van de jeugdverenigingen.

1.3 Open en systematisch overleg

De ontmoetingen van de opvoeders vonden tamelijk regelmatig plaats. Vaak waren er vergaderingen tussen de leden van de hoofdraad of van de raad van het huis samen met de leerkrachten en de assistenten (die meestal de jongste opvoeders waren) om aandacht te vragen voor de specifieke kentrekken van het preventieve systeem. Op de voorgrond stond steeds het pedagogische principe van de amorevolezza of liefdevolle omgang met de jongeren, of het zoeken naar een eensgezinde lijn in de pedagogische activiteit, of men legde de klemtoon op de noodzakelijke ondersteuning en wederzijdse hulp betreffende de manier waarop men het vertrouwen en de liefde van de jongeren kan winnen.

Het verslag van de vergadering [van de raad van het huis] van 20 maart 1873 getuigt: 'Al degenen die iets met de vakleerlingen te maken hadden, werden bijeengeroepen. Men zocht naar middelen om het gedrag van de vakleerlingen te verbeteren, vooral om het misbruik van het zich onrechtmatig toe-eigenen van de zaken van het huis te doen ophouden. Er werden 7 of 8 middelen gesuggereerd, waaronder 1° de vakleerlingen beter assisteren gedurende de recreatie; 2° een vergadering van de assistenten van de werkplaatsen bijeenroepen om hun enkele normen te geven over de manier waarop zij op de jongeren moeten toezien. De geplande conferentie vond de week daarop plaats.¹³⁰

Op het vlak van organisatie werden veelvuldige activiteiten gepland. Samen besprak men daarna de resultaten. Er werd van gedachten gewisseld over de moeilijkheden die zich hadden voorgedaan en over de beperkingen die opgedoken waren. Voor de opvoeders die eraan deelnamen waren dergelijke vergaderingen feitelijk een praktische vormingschool, een ruimte voor overleg en reflectie rond een pedagogische praxis, een vormingsmoment waarin de persoonlijke en professionele identiteit van elke opvoeder bevestiging kreeg.³¹ Om dat te illustreren wil ik enkele voorbeelden aanbrengen.

Het verslag van de maandelijks personeelsconferentie in Valdocco die plaatsvond op 19 januari 1881, verklaart: 'We kwamen alleen bijeen om gedetailleerder de verschillende taken te verdelen - om iedereen te informeren over de bedoelingen van Don Bosco en vooral om onder elkaar af te spreken de bezoekers goed te onthalen - De zaak verliep goed en volgens de verwachtingen.¹³²

De maand daarop leest men in het verslag: 'Al de vaste leraren [...] samen met de respectievelijke assistenten waren aanwezig - De twee reglementen, van de leraren en van de assistenten, werden voorgelezen - Op het einde werd de tekst over het preventieve systeem voorgelezen - Er waren maar heel weinig opmerkingen, omdat de gelezen teksten duidelijk genoeg waren.¹³³

In de vergadering van de raad van het huis, 27 juni 1882, leest men: 'Er werd met afkeuring gesproken over het stilzwijgen dat in het huis geweest was rond de profanatie van het beeld van de heilige Luigi Gonzaga in de kerk, op de dag zelf van zijn feest (25-6-1882). Het gebeurde

door de jongens van het huis. Als vandalen namen ze de bloemen weg die op het verhoog stonden en een paar met nog meer lef had het offerblokje opengebroken enz. En dat gebeurde onmiddellijk na het middageten terwijl de oversten en een deel van de assistenten nog in de eetzaal waren. Het waren vakleerlingen samen met scholieren. Men had niet alleen een streng protest moeten laten horen, maar men had ook de goede leerlingen moeten voorstellen een acte van eerherstel te doen. - Wat men toen niet onmiddellijk deed, moet men nu doen -.

3° Er werd gezegd dat de jongeren geen goede geest hebben en opstandig zijn. - De reden is dat er geen eensgezind beleid is. Iedereen gedraagt zich alsof hij op zichzelf het centrum was, in plaats van de [van rechtswege] aangestelde directeur als centrum te behandelen -.¹³⁴

Ook de vergadering van 31 juli 1882 onderstreept opnieuw het gemis aan eensgezind beleid: 'In het algemeen erkenden allen dat er in het Oratorio geen eensgezind beleid is. De voorzitter van de vergadering gaf aan alle leden van de raad [...] de opdracht het probleem te bestuderen.'¹³⁵ En ook in de conferentie van 26 oktober van hetzelfde jaar leest men: 'Hoe kan men bij degenen die de hoogste functies uitoefenen, de botsingen vermijden die te wijten zijn aan het feit dat iedereen het reglement van zijn functie op zijn eigen manier uitvoert? Dat kan door het beoefenen van de voorzichtigheid. En niemand moet zich beledigd voelen wanneer hij ziet dat een andere een voet zet op het terrein dat van ons is. Men moet steeds veronderstellen dat het gebeurt om het goede te doen.'¹³⁶

In die vergaderingen ontgaat het de deelnemers niet dat voor de opvoeders, die meestal heel jong zijn, een zekere pedagogische voorbereiding noodzakelijk is. Bij het opstellen van het lessenrooster, in de vergadering van 18 augustus 1872, werd beslist voor de clerici een cursus didactiek in te voeren. In de vergadering van 25 oktober 1874 werd tevens beslist dat er voor de studenten van het eerste jaar filosofie een cursus in christelijke pedagogie [pedagogia sacra] zou zijn.³⁷

Ongeveer tien jaar later, op 16 november 1882, werd een grote conferentie bijeengeroepen waarin de assistenten-clerici, leraren en priesters aanwezig waren, ongeveer 35 personen. Don Lazzerio, die in die periode directeur van het Oratorio was, gaf een commentaar op de 4 punten van de dagorde. Het eerste punt had betrekking op de assistentie: 'Assistenten, wie zijn dat? Dat zijn wij allemaal.' Om 18.15 uur arriveerde ook Don Bosco. Met betrekking tot de voordien behandelde thema's gaf hij volgende aanbeveling: 'Let er goed op dat een leraar, een assistent, bij het beoefenen van zijn ambt een overste is. Zodra hij die taak echter niet meer uitoefent, moet hij voor de jongens een vriend en vader zijn. [...] Vervolgens las men de paragraaf: 3° *Tucht bij de opvoeders. Praktijk van de christelijke opvoeding* van P.A. Monfat. Dat thema gaf aanleiding tot heel wat opmerkingen, met vooral de nadruk op de noodzakelijke eensgezindheid, en de noodzaak om overeen te komen. Onze eensgezindheid moet zichtbaar zijn voor de jongens die wij opvoeden.'¹³⁸

In de vergadering van 9 maart 1883 was er een debat over de betrekkingen met de jongeren: 'We moeten uitzoeken waarom de jongeren ons meer vrezen dan beminnen. - Want een dergelijke situatie is in tegenspraak met onze geest of althans met de geest van Don Bosco enz. Rond dat belangrijke thema werd circa twee uren gediscussieerd, zonder nochtans de eigenlijke reden te achterhalen [...]. Het was toen dat de idee geuit werd dat wij over enkele boekjes beschikken die als handleiding kunnen dienen. Men besloot aan iedereen het boekje *Avvertimenti* [raadgevingen] van de barnabiet Alessandro Teppa te geven.'¹³⁹ De maand daarop werd die tekst aan alle opvoeders bezorgd.

Begin juni 1884 hield don Giovanni Bonetti een enquête betreffende de morele en religieuze situatie van Valdocco. Hij verzamelde een aantal getuigenissen van salesianen die sleutelposities hadden in het beleid van Valdocco. Uit die getuigenissen - die door don José Prellezo gepubliceerd werden - komt een eerder pessimistische visie naar voren in verband met het klimaat dat toen in Valdocco heerste. De voornaamste bron van de ontevredenheid was het feit dat er teveel referentiepersonen waren, kortom teveel oversten, met het gevolg dat er voor de jongeren geen echt referentiepunt meer was.

Op grond daarvan stelden de door don Bonetti ondervraagde salesianen voor de directeur te herstellen in de plaats die hem in het huis eigenlijk toekomt, en dat hij werkelijk de taken uitoefent die door het reglement aan de directeur worden toegekend. Ook het thema van de eensgezindheid kwam naar voren: alle leden van de raad van het huis moeten dezelfde lijn volgen in verband met het beleid van het huis. In die getuigenissen komen ook nog andere elementen aan bod, zoals het belang van de assistentie en het gemis aan assistentie, het gemis aan vertrouwen, het klimaat van wantrouwen, het belang van de wekelijkse conferenties. 'In de maand september van 1884 werd niet zonder levendige discussies en enkele tegenstellingen onder de leden van de hoofdraad besloten een nieuwe structuur in het beleid van het Oratorio, waar toen teveel jongens waren, in te voeren. Er werden twee directeurs aangesteld: don Giovanni Battista Francesia voor de afdeling scholieren en don Lazzero voor de afdeling vakleerlingen. Toch moet die maatregel niet echt voldoening geschonken hebben, want in 1887 vinden we opnieuw een enkele directeur in Valdocco in de persoon van don Domenico Belmonte.¹⁴⁰

1.4 De vormende betekenis van de feesten

Het collegeleven van Valdocco is getekend door feesten, spelen, wandelingen, toneelvoorstellingen. De talrijke feestelijke momenten in de gemeenschap van Valdocco functioneren als echte en kenmerkende momenten van synthese op het gebied van vorming. Om die stelling te ondersteunen zal ik vooral verwijzen naar het feest van Maria Hulp en het naamfeest van Don Bosco. Bij die gebeurtenissen kwamen ook jongeren uit de andere salesiaanse huizen naar Valdocco, samen met oud-leerlingen, medewerkers, weldoeners, burgerlijke en kerkelijke gezagsdragers.

Op het feest van Maria Hulp waren de salesianen en de jongeren de protagonisten samen met een massa gelovigen die op bedevaart kwamen. De gebeurtenis werd heel zorgvuldig voorbereid, zoals blijkt uit de verslagen van de raad van het huis van Valdocco.

Het feest van Maria Hulp was een meeslepend feest, met zorgvuldig voorbereide en fijn verzorgde liturgische diensten. De verschillende lokalen van Valdocco waren op passende manier aangepast en omgevormd om de talrijke genodigden te ontvangen. De speelplaats was praktisch onherkenbaar geworden. Creatieve salesianen, daarbij geholpen door de grotere jongeren, toverden de speelplaats om tot een groot openluchttheater. Het gedeelte van de speelplaats dat nog vrij bleef, was voor het publiek bestemd. Het publiek bestond uit medewerkers en medewerksters, vrienden en vanzelfsprekend ook de interne en externe jongeren. Er was ook een podium voor de fanfare van de vakleerlingen en een verhoog voor het zangkoor van de scholieren.⁴¹

De voltallige gemeenschap was betrokken bij de dynamiek van het feest. Wie de verslagen van een aantal vergaderingen van de raad van het huis naleest, bv. die van 19, 20 en 21 mei 1875,

kan onmiddellijk zien dat het feest van Maria Hulp georganiseerd werd op basis van de ervaring die de voorgaande jaren opgedaan werd. De verschillende taken worden minutieus en precies afgebakend en toegewezen, zo bv. voor de kerkdiensten en de orde in de kerk, de acht stands van de kermis, het buffet, de keuken, de eetzaal, de tafels en de speciale voorzieningen.⁴² Achteraf, in de vergadering van de raad van 13 juni, onderzoekt men de tekorten die ondanks alle programmering zich voorgedaan hadden: 'Er waren tamelijk ernstige misbruiken geweest op het gebied van drank, te veel contacten tussen de scholieren en de vakleerlingen, er werd schade aangericht aan de versiering [...]. Toch zijn veel misbruiken van de voorgaande jaren uitgebleven.'⁴³

Het naamfeest van Don Bosco had een groter familiaal karakter. De jongeren, de salesianen, de medewerkers en oud-leerlingen namen eraan deel. In 1878 begonnen de feestelijkheden al op de vooravond van 24 juni na de avonddiensten. Ze duurden van 18.30 tot 20.30 uur: vuurwerk, avondeten en nachtrust. De verslaggever tekent aan dat de volgende morgen om 9.30 uur de oud-leerlingen met de fanfare van het Oratorio verwelkomd werden. Zij kwamen Don Bosco het gebruikelijke geschenk aanbieden. Na de avonddiensten hernam het feest op de speelplaats: er werden heilwensen voorgelezen, het koor en de fanfare traden op, er werd hulde gebracht door de jongeren uit de andere salesiaanse huizen. Spijtig kwam de regen als spelbreker, waardoor het onmogelijk werd de feestelijkheden af te sluiten.⁴⁴

De centrale motivatie bij het naamfeest van Don Bosco is de dankbaarheid, of liever het is de behoefte om uitdrukking te geven aan de dankbaarheid tegenover een vader, een gemeenschap en een opvoedingsmilieu. Dat feest is dus een manier om uiting te geven aan de dankbaarheid, maar tegelijk is het een methode die leidt tot nadenken over al het goede dat men ontvangen heeft. Het is een affectieve en symbolische taal die al degenen die in het Oratorio leven of die er geleefd hebben erg aanspreekt. Don Bosco wil dat feest vieren om bij de jongeren eerbied en dankbare liefde te wekken jegens God, die de bron is van alle goeds, en jegens de ouders, de opvoeders en de weldoeners.⁴⁵

Er zijn heel wat getuigenissen die duidelijk maken hoe Don Bosco de jongeren en de salesianen constant eraan herinnert dat men in het Oratorio steeds geleefd heeft dankzij de vrijgevigheid van de weldoeners. In de laatste jaren van zijn leven komt die dankbaarheid jegens de weldoeners gedurig naar boven. Hij vraagt de salesianen en vooral de directeurs die weldoeners altijd met alle hoffelijkheid te bejegenen: 'Als iemand ons een gift geeft, moet er altijd een dankwoord zijn en men moet die persoon verzekeren dat er voor hem gebeden wordt. In de gemeenschappelijke en in de persoonlijke gebeden moeten onze weldoeners steeds vermeld worden en men stelt steeds als gebedsintentie dat God hun het honderdvoudige mag schenken van de liefdadigheid die zij bewezen hebben, nu al in het tegenwoordige leven met een goede gezondheid, met een goede opbrengst van de gewassen op het veld of in de zaken en hen tevens van alle onheil mag vrijwaren [...]. Wij kunnen persoonlijk getuigen dat heel veel illustere weldoeners, vanaf het ogenblik dat ze edelmoedig begonnen te geven voor onze weeskinderen, van weinig bemiddeld als zij waren, konden uitgroeien tot echt welgestelde personen.'⁴⁶

Op grond van de bestaande bronnen kan men bevestigen dat het feest van de dankbaarheid onbetwistbaar naar voren komt als een bindmiddel van de sociale groep en blijvende relaties opbouwt, die met de jaren en de keuzes van het volwassen leven niet afbrokkelen.

In zijn werk *La festa salesiana ai tempi di Don Bosco* [De salesiaanse feesten in de tijd van Don Bosco] onderstreept Francis Desramaut dat ook een aantal andere elementen van het collectieve

leven gevierd werden, bv. de terugkeer [van Don Bosco] na een reis, de aankomst van een [belangrijke] gast, een genezing, een of andere inauguratie. 'De dagindeling werd gewijzigd, de verlichting was overvloedig, overal weerklonk muziek, de religieuze diensten in de kerk en de toneelvoorstellingen in de toneelzaal waren uitbundiger, het eten was van betere kwaliteit en de wereld van weldoeners, vrienden en zelfs van nieuwsgierigen kwam binnen de omheining [van het Oratorio]. Heel de plaatselijke gemeenschap beleefde uitzonderlijke uren en werd wild enthousiast.¹⁴⁷

Op die manier werd het feest voor opvoeders en jongeren een echte ervaring, een mogelijkheid om samen iets op te bouwen dat anders was dan het leven van elke dag, de ervaring van een relatie via wederzijdse samenwerking, een kans om 'iets samen te doen' buiten de formele lokalen van de klassen (voor de scholieren) en van de werkplaats (voor de vakleerlingen). Het feest lijkt dus een belangrijke sleutel voor het opbouwen van relaties en voor de vorming *ad intra* en *ad extra* door het feit dat ook een massa genodigden onder verschillende titels: weldoeners en weldoensters, medewerkers en medewerksters, oud-leerlingen in het feest betrokken waren.

De gemeenschap van Valdocco en haar aandacht voor de vorming van de leken

Mara Borsi

Met het verschijnen van het *Bollettino Salesiano* in 1877 wordt Valdocco het referentiepunt en bezielingscentrum van de weldoeners, de medewerkers en de oud-leerlingen. In het laatste decennium van het leven van Don Bosco treedt het vormingsinitiatief voor de volwassenen duidelijker op de voorgrond.

In 1878 maakt don Barberis aantekeningen van een interessant gesprek dat hij met Don Bosco had. Naast andere zaken had Don Bosco het volgende gezegd: 'Onze grote zorg bestaat juist hierin dat wij anderen weten in te schakelen in het werk. Vindt men iemand die dit soort werk op zich neemt, het werk goed doet en zich daar honderd procent voor inzet, dan is dat voor ons een grote verlichting. Soms gebeurt het dat men niet de juiste persoon treft. Dan gaat men op zoek naar iemand anders. Al van in de begintijd van het Oratorio was de grootste bekommernis van Don Bosco mensen te vinden die hem konden helpen.'⁴⁸

In verschillende omstandigheden herinnert Don Bosco aan de medewerking van talrijke priesters die hem hielpen bij de christelijke opvoeding van de jeugd. Hij herinnerde ook aan de gekwalificeerde bijdrage van leken voor de zondagsscholen en de avondlessen, voor het onderricht in de catechismus en voor de assistentie gedurende de ontspanning en de speeltijd. Belangrijk was ook de hulp van talrijke dames om de kledingstukken van de jongens te herstellen, de inzet van een groot aantal dames en heren voor het lanceren van de loterijen en de hulp van vele propagandisten die zorgden voor de verspreiding van de *Lecture cattolice* [katholieke lectuur]. Er was ook een groot aantal mensen die hem concreet ondersteunden en hielpen met aanzienlijke geldelijke steun.⁴⁹

Met de hulp van de gemeenschap van Valdocco cultiveert Don Bosco een vorm van relatie met de weldoeners en weldoensters die niet enkel en alleen op de geldelijke bijdragen gericht is, maar een relatie waaruit een oprechte belangstelling blijkt voor de vreugdevolle en droevige momenten van het leven en die op die manier een vormingsaanbod wordt voor een volwassen christelijk leven.

Een van de vele initiatieven die Don Bosco in de jaren 1870 lanceerde was de idee van een 'vereniging of bond' die geassocieerd was met de Sociëteit van de heilige Franciscus van Sales. Maar gedurende het leven van Don Bosco kwam het nog niet tot een officiële organisatie van de oud-leerlingen in 'bonden' of 'federaties'.

1.1 De oud-leerlingen

Eerst vanaf 1870 komen de oud-leerlingen als een soort groep naar voren. Carlo Gastini - die al in 1848 naar het Oratorio kwam en later een aantal jaren clericus was en daarna meesterboekbinder en organisator van de fanfare van de oud-leerlingen van het Oratorio - was de bezieler en de promotor van de ontmoetingen van de oud-leerlingen van Valdocco. In het

Bollettino Salesiano van 1884 staat een verslag over het naamfeest van Don Bosco. 'Op een bepaald ogenblik stond de heer Carlo Gastini op en als voorzitter van de vereniging van de oud-leerlingen gaf hij uiting aan de gevoelens van genegenheid van de aanwezige oud-leerlingen tegenover de gevierde persoon, Don Bosco, en met verzen die alleen hij kon formuleren, wenste hij hem zeer hartelijk een lang en gelukkig leven.¹⁵⁰

Don Braido merkt daarbij op dat Don Bosco de oud-leerlingen aanvoelde als leden van de [salesiaanse] familie. Voor hem waren ze in een zekere zin salesianen. 'Op grond van die overtuiging gaf hij de oud-leerlingen de opdracht bij de uitoefening van hun biologische en spirituele vaderschap de opvoeding en het preventieve systeem voort te zetten waarvan zijzelf de weldaad ontvangen hadden.¹⁵¹ Op 25 juli 1880 spreekt Don Bosco tot de oud-leerlingen leken en dringt erop aan altijd *goede christenen en rechtschapen personen* te zijn, en in hun eigen gezin de opvoeding toe te passen die zijzelf in het Oratorio ontvangen hadden. Een opvoeding die op de *caritas* gebaseerd is, steeds bereid om alles te vergeten en te vergeven, die het goede beoogt voor anderen en niemand leed wil aandoen.^{152A} In de ontmoeting van 23 juli 1882 spoort hij de oud-leerlingen leken aan lid te worden van de *Società degli operai cattolici* [Katholieke arbeidersverenigingen] - organisaties die reeds in alle grote steden en dorpen aanwezig waren - daarin actief deel te nemen en de voordelen te genieten die ermee verbonden zijn.^{152B}

Het meest verwachte moment van elke ontmoeting van de oud-leerlingen was zonder twijfel de toespraak van Don Bosco. Zo bijvoorbeeld in juli 1884. Toen zei Don Bosco: 'Ga verder op het goede pad dat jullie al vele jaren bewandelen, zodat jullie tevreden kunnen zijn naar hier te zijn gekomen. Ook Don Bosco zal tevreden zijn en hij zal trots kunnen zijn dat de jongeren die hij eertijds zo een grote liefde betoonde, nu als volwassenen nog steeds die onderrichtingen bewaren en in praktijk brengen die zij uit zijn mond gehoord hebben. Jullie waren toen een kleine kudde, maar nu zijn jullie gegroeid, enorm gegroeid en jullie aantal zal nog toenemen. Jullie zullen een licht zijn dat schittert in de wereld en met jullie voorbeeld zullen jullie de anderen tonen hoe men het goede moet doen en het kwade verafschuwen en vluchten. Ik ben er zeker van dat jullie steeds de troost van Don Bosco zullen zijn. Dierbare jongens, dat God ons mag helpen met zijn genade, zodat wij ons ooit allen samen kunnen treffen in het Paradijs.¹⁵³

Wat Don Bosco wil, is de wereld doen beseffen dat men God kan beminnen en eerlijk vrolijk kan zijn, christenen zijn én achtenswaardige en werkzame burgers.¹⁵⁴

1.2 De medewerkers en weldoeners

De kritische studie van Francesco Motto over de salesiaanse constituties laat duidelijk zien dat in de tekst van de constituties die Don Bosco in 1864 voor de goedkeuring voorlegt, vier veelzeggende artikelen over de externe leden aanwezig zijn die in de volgende redacties wegblijven omdat ze door de kerkelijke overheid niet aanvaard werden.¹⁵⁵

Die artikelen kunnen beschouwd worden als een aanloop tot de oprichting van de vereniging van de medewerkers. In een gesprek met don Barberis in 1876 vertrouwt Don Bosco hem toe dat hij al een hele tijd aan het denken was over een salesiaanse vereniging, een soort derde orde.¹⁵⁶ Maar eerst in 1877 slaagt Don Bosco erin die idee een concrete vorm te geven en wel in de publicatie van het *Reglement van de salesiaanse medewerkers*: een tekst die in vergelijking met de tekst die in 1878 zal verschijnen, nl. *Associazione di opere buone* [Vereniging voor goede werken], globaal gezien meer rechtlijnig en homogeen is.

De fysionomie van de [salesiaanse] medewerker beantwoordt aan de idee van de volwassene als promotor en voortzetter van de salesiaanse opvoedingsmethode: een gelovige die de salesianen en hun werken helpt en steunt, een authentieke katholiek van wie 'het voornaamste levensdoel is het actieve leven via de beoefening van de christelijke caritas tegenover de naaste en vooral tegenover de jongeren die gevaar lopen.¹⁵⁷

Het *Bollettino Salesiano* heeft een belangrijke rol voor de relatie tussen Don Bosco, de medewerkers-weldoeners, de congregatie en haar zending. Vanaf 1879 schrijft Don Bosco elk jaar in het eerste nummer van de nieuwe jaargang een brief die gericht is aan de salesiaanse medewerkers en medewerksters. Gewoonlijk informeert die brief over de werken die in de loop van het voorbije jaar gerealiseerd werden en over de werken die men in de loop van het nieuwe jaar wil realiseren en natuurlijk ook over de dringende zaken en de mogelijkheden om met materiële hulp bij te dragen. Onder dat oogpunt is het begin van de brief van 1879 bijzonder welsprekend: 'Nu ik mij tot jullie mag richten, dierbare en verdienstelijke medewerkers en medewerksters, voel ik een echte vertroosting jullie te kunnen spreken over de zaken die in de loop van het jaar door jullie zorgen en liefdadigheid behartigd werden. In de eerste plaats moet ik een grote verplichting nakomen: jullie bedanken voor de goedheid en de ijver, waarmee jullie op de uitnodigingen die aan jullie vroomheid gericht waren, gereageerd hebben met geldelijke giften of met bijdragen van andere aard. Ik ben er zeker van dat jullie tevreden zullen zijn bij het vernemen van de vruchten die jullie liefdadigheid heeft voortgebracht.¹⁵⁸

Op 1 juni 1885, de vooravond van het feest van Maria Hulp, probeert Don Bosco te bepalen wat de betekenis is van 'salesiaans medewerker zijn': 'Ik richt mij tot jullie, vereerde heren medewerkers en dames medewerksters [...] om jullie bondig een paar zaken uiteen te zetten waarvan het nodig is dat jullie die kennen. En op de eerste plaats: een salesiaanse medewerker zijn wat houdt dat eigenlijk in? Salesiaans medewerker zijn wil zeggen dat men samen met anderen bijdraagt om een werk te steunen dat opgericht werd onder de bescherming van de heilige Franciscus van Sales. Dat werk heeft tot doel de heilige Kerk bij een aantal uiterst dringende noden te helpen; het betekent bijdragen aan en bevorderen van een werk dat door de heilige Vader enorm werd aanbevolen omdat het de jongeren opvoeding geeft en de weg naar het heiligdom wijst, want het voornaamste doel van dit werk is het onderricht van de jeugd, die steeds meer doelwit is geworden van de machten van het kwaad. Want te midden van de wereld, in de colleges, in de opvanghuizen, in de zondagsoratorio's en in de gezinnen bevordert dit werk de liefde tot de godsdienst, het voorbeeldige gedrag, het gebed en het gebruik van de sacramenten en dergelijke meer.¹⁵⁹

De conferenties van Don Bosco voor de medewerkers getuigen van zijn bekommernis om de figuur, de zending, de mogelijke activiteiten en de spirituele perspectieven [van de salesiaanse medewerker] duidelijk te maken. De thema's die in die conferenties behandeld werden, bevatten talrijke verwijzingen naar de arme en verlaten jeugd, naar de noodzakelijkheid om die jongeren niet alleen op te voeden maar ook [voor de maatschappij] te recupereren.⁶⁰ Andere thema's die telkens opnieuw aan bod komen, hebben betrekking op de enorme bedragen die nodig zijn om al de opvoedingsinstellingen, die onder de leiding van de salesianen tot stand werden gebracht, in leven te houden en evenzo de plicht tot weldadigheid die nodig is om een werkzame en effectieve caritas te realiseren: 'Een goede christelijke man of vrouw zal op het gebied van huisvesting, meubilair, kledingstukken, eetmalen, opsmuk, party's [recepties en feestjes], plezierreizen en dergelijke altijd wel iets vinden dat overbodig is.¹⁶¹

Wie niet in staat was tot een geldelijke bijdrage werd in dezelfde conferentie opgeroepen te bidden voor degenen die wel in staat waren een aalmoes te geven, maar dat niet deden: 'bidden

dus dat God hen mag verlichten en doen inzien dat zij van alles wat zij hier op aarde bezitten, niets zullen meenemen naar het hiernamaals.¹⁶² In een toespraak tot de medewerkers van Lucca verklaart Don Bosco categoriek: 'Jezus Christus zegt dat degene die het overtollige niet als aalmoes geeft, nooit zal binnentreden in het rijk der hemelen [...]. Jullie zijn verplicht het geld dat voor niemand dient, te nemen en ermee te doen wat Jezus Christus beveelt.'¹⁶³

Op grond van voorgaande korte verwijzingen kan men zeggen dat het vormingsaanbod van Don Bosco kenmerken heeft die de caritas met de rechtvaardigheid verbindt.

Als het gaat om de relaties met de medewerkers en de weldoeners, dan is Don Bosco ongetwijfeld de protagonist. Toch is het nodig te onderstrepen dat de rol van de gemeenschap van het Oratorio, van zijn naaste medehelpers en zelfs van de jongeren die een feestelijke ontvangst en een feestklimaat scheppen, helemaal niet bijkomstig is. [Het waren niet altijd ideale] medehelpers, want het is gebeurd dat sommigen onder hen de concrete situatie niet goed konden inschatten en bijgevolg laconiek een mislukking optekenden. 'Er werd een toneelstuk opgevoerd voor de weldoeners (De verborgen parel - de twee Foscari's [Francesco Foscari (1373-1447), doge van Venetië], maar in de toneelzaal waren er niet voldoende plaatsen [voor al de genodigden] en het was er ook ondraaglijk heet. Een aantal weldoeners moest terug naar huis zonder het toneelstuk te zien, anderen voelden zich beledigd.'¹⁶⁴

Op 20 februari 1879 leest men in het dagboek van don Lazzerio: 'Goed berekenen hoeveel plaatsen er in de toneelzaal effectief zijn en alleen het aantal uitnodigingen sturen dat daaraan beantwoordt, ten hoogste een vijftigtal meer. Anders zal men niet kunnen vermijden dat de genodigden ontevreden zijn, vooral wanneer ze zich aanmelden en men absoluut niet weet waar hun een plaats te geven.'¹⁶⁵

Wanneer het gebeurt dat Don Bosco ergens niet persoonlijk kan aanwezig zijn - zoals bijvoorbeeld gebeurde bij het overlijden van madame Mazzè in Pianezza - de zuster van de aartsbisschop Mgr. Gastaldi en illustere weldoenster van het Oratorio - dan stuurt hij een van zijn medehelpers om de begrafenisstoet te vergezellen.¹⁶⁶ Ook in allerlei andere gevallen laat hij zijn nabijheid en dankbaarheid niet ontbreken. Brieven, ontmoetingen, de plechtigheden in Valdocco: het zijn allemaal authentieke vormingsmomenten verbonden met de concrete omstandigheden van het leven.

1.3 De relatie met de weldoeners

Tegenover de weldoeners passeert het vormingsaanbod veelal langs de weg van de persoonlijke relatie en de geestelijke leiding. Talrijke episodes documenteren de bekwaamheid [van Don Bosco] om serene relaties met de weldoeners te bewaren. Van hun kant hadden de weldoeners voor Don Bosco - en onrechtstreeks voor de salesianen en hun werken - diepe bewondering en erkentelijkheid. Tegenover de weldoeners ontplooië Don Bosco een wijs en gereserveerd priesterlijk apostolaat, dat tevens rijk was aan vriendschap en echt vertrouwen.¹⁶⁷ Vele weldoeners beschouwden hem als iemand van hun gezin. Aan Emile Delesalle, om maar een voorbeeld te geven, schreef Don Bosco: 'Ik mis u; ik verlang echt u te horen.'¹⁶⁸

In zijn manier van omgaan met de vrouw, lijkt Don Bosco de mentaliteit te overschrijden van hen die de vrouw in de huiskring willen opsluiten. Don Bosco geeft blijk dat hij de vrouwelijke inbreng in de opvoedingszending weet te appreciëren, vooral in het daadwerkelijke beoefenen van de caritas tegenover armere jongens en meisjes. Het is bekend dat er in de eerste tijden van het Oratorio, naast Margherita Occhiena, nog andere vrouwen aanwezig waren.¹⁶⁹

Het grootste deel van de weldoensters behoorde tot de aristocratie en de hogere burgerij: gelovige en bemiddelde personen die zich gewoonlijk toelegden op caritatieve werken, vrouwen die een verfijnde opvoeding hadden gekregen van privéleraren of van religieuzen.⁷⁰ Het waren vrouwen die hem konden helpen omdat zij over meer vrije tijd beschikten dan hun echtgenoten, en gevoeliger waren voor de opvoedingsproblemen omdat ze moeders waren: 'Het moederlijke gemoed en de fijngevoeligheid openen vele deuren, brengen subtielere en meer lumineuze intuïties tot vruchtbaarheid, en vrouwen hebben bekwamere handen.'⁷¹

Don Bosco betreft de weldoensters in de opvoedingszending. Hij weet niet alleen hun aanzienlijke geldelijke bijdragen te waarderen maar vraagt hun bij te dragen tot een wijdvertakte verspreiding van de *Letture cattoliche*, hij doet een beroep op hen voor de vertaling en de uitgave van boeken ten voordele van de oratorio's, en rekt op ondersteuning bij de verschillende activiteiten van de salesiaanse congregatie. Met een aantal medewerksters heeft Don Bosco een oprechte en diepe spirituele relatie, zoals blijkt uit de briefwisseling met Clara Louvet en met de gravinnen Corsi, Callon, Uguccioni.⁷² De vertrouwelijkheid is zo groot dat Don Bosco enkele malen gastvrijheid vraagt in hun paleizen of villa's gedurende zijn reizen of bij gelegenheid van bijzondere opdrachten die veel inzet en stilte vergen, iets wat in het Oratorio met zijn vele jongeren niet mogelijk was. De villa van gravin Corsi in Nizza Monferrato was bij verschillende gelegenheden een plaats van rust en vrede voor hemzelf en ook voor een of andere jonge salesiaan die rust en verzorging nodig had. Het is in die villa dat hij op 21 oktober 1873 de redactie van de *Memorie dell'Oratorio* [Herinneringen aan het Oratorio] beëindigde.

Don Bosco - de gemeenschap van het Oratorio hielp hem daarbij - beantwoordt hun vrouwelijke attenties met grote fijngevoeligheid. Hij nodigt die dames uit in het Oratorio en maakt hen beschermvrouwen van een of andere feestelijkheid. Hij neemt deel aan de gebeurtenissen van hun leven als iemand die zich als lid van een gezin beschouwt.⁷³

De briefwisseling van Don Bosco met de weldoensters laat zien hoe ruim en veelzijdig dat net van relaties was. Het waren relaties die doorspekt zijn met de menselijke en christelijke waarden die zijn leven kenmerkten. Met zijn brieven spoorde hij die dames aan de weg van de christelijke volmaaktheid te bewandelen en hij voedde hen op tot onthechting tegenover de aardse goederen. 'Ik verlang dat u arm mag sterven, totaal onthecht aan de zaken van deze aarde en al de vruchten van uw caritatieve werken met u naar het paradijs mag mee dragen.'⁷⁴

Als men de brieven die deze vrouwen aan Don Bosco stuurden doorneemt, dan ziet men dat zij een houding van werkelijke en effectieve belangstelling voor het salesiaanse werk hadden. Die vrouwen waren steeds bereid om bij te dragen aan zijn grote initiatieven en de dagelijkse noden van het leven in Valdocco.⁷⁵ Het zijn vrouwen die ook de vrijheid van geest hadden om hun eigen mening omtrent de pedagogische keuzes van Don Bosco uit te drukken. Dat was bv. het geval met Carlotta Callori, die in een brief van 1872 haar ongenoegen uitsprak in verband met de gymnastische oefeningen die hij de jongens van Valdocco toeliet te doen. 'Ik kreeg kippenvel bij de gedachte dat die jongeren gymnastiek doen zonder assistentie [...]. De laatste dagen zijn twee scholieren uit een college verongelukt terwijl zij gevaarlijke oefeningen uitvoerden. Veronderstel dat zoiets gebeurt met jongeren die u zijn toevertrouwd, dan zou dat heel wat ophef maken. En dan zwijg ik nog over het grote leed dat u daarbij zou voelen.'⁷⁶

De briefwisseling⁷⁷ waarvoor ik kort aandacht heb gevraagd, toont ons personen die in een wederzijdse uitwisseling van waarden betrokken zijn en bevestigt ook de vormende doelstellingen die wij al ontmoet hebben in de conferenties en in de gedrukte brieven die Don Bosco via het

Bollettino Salesiano tot de medewerkers richtte. Het betreft: grote soberheid bij het gebruik van de materiële goederen, wat overbodig is ter beschikking van de armen stellen, de onthechting tegenover de aardse goederen, het correcte gebruik van de rijkdom, ook de idee dat het de moeite loont aanzienlijke geldelijke bedragen en menselijke energie te investeren in de zorg voor de verlaten jongeren. Er is immers een strikt verband tussen de kwaliteit van de hedendaagse jeugd en de maatschappij van morgen.⁷⁸

Het zou ook interessant zijn de vormingsrelatie tegenover de zusters van Maria Hulp (fma) uit te diepen, in het bijzonder tegenover de gemeenschap die dicht bij Valdocco was. In een recente studie heeft Piera Ruffinatto enkele getuigenissen gepubliceerd waarin men kennis maakt met de nauwgezette richtlijnen die Don Bosco gaf aan de nog schuchtere, onervaren en zeer jonge zusters. Begeleid door Maria Domenica Mazzarello arriveerden zij op 18 maart 1876 in Turijn om daar, in de nabijheid van Valdocco, voor de meisjes uit de buurt een zondagsoratorio te openen met ook zorg voor de gemeenschap van Alassio.⁷⁹ De getuigenis die informeert over de aankomst van de eerste gemeenschap van de zusters van Maria Hulp die zich in Turijn zal vestigen, werpt licht op de nabijheid van Don Bosco, maar eveneens op de medewerking van gravin Carlotta Calori en van don Cagliero, toen algemeen directeur van het instituut van de zusters. In de anonieme verklaring leest men: 'Op zekere dag, toen hij probeerde alle moeilijkheden glad te strijken, vroegen wij hem: 'Wat moeten wij doen, Don Bosco, om de nodige meisjes te hebben waarmee we ons oratorio kunnen beginnen?' Met een glimlach antwoordde hij: 'de Madonna zal ze jullie sturen. Ga langs de lanen en jullie zullen daar ongetwijfeld meisjes ontmoeten, spreek hen aan en vraag hun naam [...] nodig hen uit om met hun vriendinnetjes naar jullie toe te komen. Jullie zullen zien, jullie zullen zien!' De feiten bevestigden zijn woorden. Bij de wandeling in Viale Regina Margherita ontmoetten wij drie of vier uiterst arme meisjes [...]. De eerste zondag [van het nieuwe oratorio] gebeurde iets onverwachts: er kwamen tien meisjes en de daarop volgende zondag kwamen er dertig.⁸⁰

Zoals men kan vaststellen, zijn de richtlijnen ook hier van praktische aard. Ze zijn afgeleid uit zijn persoonlijke ervaring en uit de concrete noden die uit de beleefde ervaring naar voren komen.

Afsluitend

In de vormingscontext van Valdocco heeft het dagelijkse leven, de opvoedingsrelatie, een centrale functie. De bijeenkomsten van de opvoeders hebben tot doel het samenleven, het opvoedingsklimaat te verbeteren. Die ontmoetingen zijn doeltreffend wat betreft de organisatie en de communicatie-informatie. In de verslagen van de *conferenties van de raad* [van het huis] van Valdocco komt het Oratorio naar voren als een heel complexe instelling voor assistentie aan de jeugd: een internaat met twee talrijke secties: de scholieren en de vakleerlingen; een studiecentrum voor jonge kandidaten die zich voorbereiden op het priesterschap en de cursussen in filosofie en theologie volgen en tot in 1879 is daar ook het noviciaat van de toekomstige salesianen ondergebracht, en tenslotte een oratorio voor externe jongeren.

Don Bosco die midden onder de jongeren staat, die tot de jongeren in opvoeding en tot de opvoeders spreekt, die aan de opvoeders 'lessen geeft' terwijl hij tot allen spreekt, is hier bezig met het uitwerken en uitbouwen van een nieuwe opvoedingspraxis. In het Oratorio bouwt hij zijn opvoedingssysteem, door een intense uitwisseling van ideeën, standpunten, raadgevingen en vingerwijzingen, geleidelijk op, in een permanent contact met al zijn medehelpers, waaronder ook de piepjonge salesianen die nog in opleiding zijn. Iedereen, zowel de opvoeders als de

jongeren die nog in opvoeding zijn, zijn daarin betrokken, allen zijn actieve uitvoerders en tevens doelgroep van een concreet 'pedagogisch discours'.⁸¹

In de periode waarop ons onderzoek betrekking heeft, is Valdocco een gemeenschap die groeit in pedagogische competentie, een gemeenschap die debatteert en nadenkt rond concrete situaties, die haar eigen opvoedingservaring uitdiept in dialoog met de christelijke pedagogie uit die tijd. Het is een gemeenschap waar onophoudelijk gewerkt wordt, waar een oprechte liefde voor de jongeren heerst en waar de christelijke opvoeding duidelijk en expliciet wordt aangeboden. Het is ook een gemeenschap waar - zoals in alle menselijke samenlevingen - conflicten opduiken, momenten van spanning, ontevredenheid, moeilijkheden die te wijten zijn aan uiteenlopende opvattingen. Die gemeenschap heeft als referentiepunt Don Bosco: allen keken naar hem. Ook wanneer hij fysiek niet aanwezig was in het Oratorio, was hij toch het referentiemodel en het evaluatiecriterium bij elke beslissing.

Valdocco is een gemeenschap die gerichte relaties met de buitenwereld onderhoudt: met weldoeners, vrienden, bewonderaars van het opvoedingsmodel van Don Bosco en zijn salesianen.

De aandacht voor de vorming, die *ad intra* geconcentreerd is op de ervaring en de concrete relaties die in de ervaring ontstaan, deint uit buiten de muren van Valdocco, wordt een vormingsaanbod *ad extra* met de typische kenmerken van de salesiaanse methode en bereikt hier vooral de oud-leerlingen, de weldoeners en weldoensters, de medewerkers en medewerksters, vrienden, de zusters van Maria Hulp.

In het opvoedingsaanbod van het Oratorio, in een opvoedingsmidden dat rijk is aan geloof en waarden die zich op het Evangelie inspireren, komt de gemeenschaps- en sociale horizon duidelijk op de voorgrond. Het gezinsklimaat, de wederzijdse vertrouwensrelatie van de opvoeders onder elkaar en met de jongeren, de manier van denken en programmeren, kortom de manier van leven: dat alles is op zich een vormingsaanbod en begeleiding van op de persoon afgestemde vormingsprocessen bij elk lid van de gemeenschap, opvoeders en jongeren, en bij degenen die met die gemeenschap in contact komen.

In Valdocco leert men de opvoedingscompetenties door de praktijkervaring. De concreetheid van het leven staat in elk geval steeds op de voorgrond.⁸² Op grond daarvan kan men zeggen dat het Oratorio niet alleen een pedagogisch laboratorium is, maar ook een gemeenschap van pedagogische praxis. Heel wat hedendaagse specialisten op het gebied van pedagogie beschrijven een dergelijke omgeving als ideaal vormingsmidden: een milieu waarin verschillende protagonisten elkaar ontmoeten en zichzelf vormen rond praktijkervaringen. In dergelijk midden ontstaat ook organisatorische solidariteit om de problemen op te lossen en ontstaat er uitwisseling van praktische kennis en praktisch taalgebruik.⁸³

De intuïtie die uit de salesiaanse geschiedenis naar voren komt, stelt in het centrum van de pedagogische en spirituele dialoog het beleefde, de ervaring, het dagelijkse leven met zijn kleine actuele kanten, maar ook met zijn beslissende verwachtingen, problemen, vrees, hoop en plannen. Het belangrijkste is dat opvoeders, opvoedsters en ook de jongeren zelf een diepe liefde hebben voor een leven dat zijn wortels heeft in de blijde boodschap van het evangelie: een boodschap die door hen aanvaard wordt en waardoor zij zich laten transformeren.

De maatschappij en de cultuur bieden ons motivaties en omstandigheden aan om te slagen in het leven. Maar tegenover die vloed van woorden en ervaringen riskeren de jongeren nooit tot

een persoonlijk antwoord te komen op de vraag *waarom ze willen leven* en *hoe ze aan hun eigen leven een concrete zin kunnen geven*. De salesiaanse opvoeding speelt op dat probleem in door haar nabijheid bij de jongeren te beleven als een *'hulp'* om de volheid van leven te ontdekken en enthousiast en vreugdevol te beleven als een gave die opgave wordt om voor anderen te leven, en die haar wortels heeft in de evangelische waarden.

In de vormingsprocessen van volwassenen en jongeren de concreetheid van het dagelijkse leven centraal stellen betekent de mensen bewust maken dat ook in de schamelheid van de situaties en de begrenzingen die het menselijke bestaan doorkruisen, de menselijke persoon bekwaam is om zijn eigen menselijke leven menselijker te maken en in dat leven geluk te smaken. Dat houdt ook in dat het leven een plaats is waar de religieuze vraag in de richting van het mysterie van God tot uiting komt, een vraag die kan openstaan voor het evangelie en zelfs voor de beslissing om het leven te beminnen zoals Jezus het bemind heeft en zoals, door de eeuwen heen, al zijn volgelingen het leven bemind hebben.⁸⁴

La formazione a partire dall'esperienza a Valdocco (1870-1888)

Mara Borsi

Premessa

Le fonti del mio studio sono gli scritti di don Bosco, alcuni documenti dell'Archivio Salesiano Centrale e gli studi storico-critici che hanno contribuito a delineare la poliedricità della figura del Fondatore della Società di San Francesco di Sales. In particolare ho considerato i contributi dell'Istituto Storico Salesiano. Per quanto riguarda il tema, dopo la consultazione della vasta letteratura di cui si dispone, ho ritenuto essenziale fare riferimento a due pubblicazioni che valuto fondamentali per comprendere don Bosco, la complessità del suo progetto operativo, la sua azione a favore dei giovani e la fisionomia della comunità di Valdocco: *Don Bosco prete dei giovani nel secolo delle libertà* e *Valdocco nell'Ottocento tra ideale e reale. Documenti e testimonianze*.¹

Nel contesto del tema da approfondire mi sembra importante rilevare il ruolo e il valore educativo delle feste, in particolare, della ricorrenza di Maria Ausiliatrice e dell'onomastico di don Bosco. Evidenzierò quindi l'attenzione formativa del Santo e della comunità di Valdocco nei confronti di quella innumerevole schiera di laici, benefattori, benefattrici, Cooperatori, Cooperatrici, exallievi convocata attorno al progetto di rigenerazione della società a partire dall'educazione cristiana dei giovani. In questo ambito emerge la relazione stabilita da don Bosco con le benefattrici.

L'arco di tempo che prendo in considerazione è quello degli ultimi venti anni di vita del Fondatore della Congregazione Salesiana perché mi sembra significativo sottolineare la sua azione formativa nei confronti di coloro che erano destinati a portare avanti le sue istituzioni e nello stesso tempo rilevare che in questi anni si verificano le prime tensioni tra le intuizioni educative delle origini e la loro progressiva formalizzazione in una tradizione. È importante ricordare inoltre, che il periodo preso in esame è un momento di grande fecondità apostolica per don Bosco. Egli era fortemente impegnato nel dare stabilità e consistenza anche giuridica alle sue istituzioni. La Congregazione Salesiana si era affermata in Italia e in altre Nazioni, le vocazioni affluivano, le fondazioni si moltiplicavano, il prestigio personale di don Bosco si estendeva.

1. L'esperienza formativa dell'Oratorio

A Valdocco nel 1870 i Salesiani e i giovani formavano due comunità distinte, ma non separate. Gli interventi di orientamento e di animazione educativa attraverso i discorsi serali, le buone notti, le feste, coinvolgevano perciò la vita degli educatori religiosi e dei giovani. Braido evidenza che l'azione formativa di don Bosco sulla comunità globale offriva elementi sostanziali alla definizione della personalità dei Salesiani come educatori e come religiosi.²

Indubbiamente il suo modo di essere, il suo stile di governo, la sua capacità comunicativa erano la scuola viva a cui ognuno attingeva e che continuamente interpellava a *fare come don Bosco*.

Braido in uno studio del 1989 evidenziava che l'esperienza di don Bosco nel Convitto Ecclesiastico favorì in lui la percezione della fecondità dello studio unito all'azione e quindi della compatibilità tra 'l'apprendimento teologico e l'immersione nel vivo della pratica educativa'.³

È noto che uno dei primi e più forti dissidi tra don Bosco e l'Arcivescovo di Torino riguardava appunto il *modus vivendi* dei giovani Salesiani all'Oratorio di Valdocco che, a detta dei più critici, non erano formati allo spirito ecclesiastico e continuamente frammisti alla gente.⁴

È necessario sottolineare che non era soltanto una situazione imposta da uno stato di necessità, dati gli inizi dell'opera educativa che richiedeva un immediato impiego di giovani Salesiani, ma era una nuova mentalità che si affermava. Era un'esigenza che nasceva dal bisogno di una nuova modalità di presenza e di azione in una società più sensibile ai valori umani.⁵

Quell'andare avanti alla buona 'a mo' di famiglia', che qualcuno interpretava come assenza di disciplina religiosa, era per don Bosco un'esigenza operativa: 'Una volta poteva bastare l'unirsi insieme nella preghiera; ma oggidì che sono tanti i mezzi di pervertimento, soprattutto a danno della gioventù di ambo i sessi, è mestieri unirsi nel campo dell'azione ed operare'.⁶

Il lavoro svolto dai chierici in formazione era accompagnato quotidianamente dalla riflessione critica e costruttiva, favorita dall'assidua presenza dei 'superiori' e dall'intensa solidarietà comunitaria. Del resto don Bosco consigliava già i primi Salesiani a tenere un quaderno intitolato *Esperienza*, dove registrare situazioni, problemi, soluzioni, difficoltà, risultati, e rileggerlo periodicamente per trarne lezioni di vita e di comportamento.⁷

L'apprendimento dello stile educativo avviene attraverso le esperienze, in particolare di quelle relazionali concrete. Da don Bosco gli educatori imparavano per osmosi il tratto fondamentale che doveva caratterizzare l'esperienza educativa: la saggezza radicata nell'amore. Eloquente è la conclusione di questa lettera scritta a don Rua nel 1873: 'Fa' che tutti quelli a cui parli diventino tuoi amici'.⁸

Don Bosco si propone ai suoi collaboratori come modello. Egli narra, rievoca *come faceva* nei primi tempi dell'Oratorio. Don Giulio Barberis, primo maestro dei novizi, annota i racconti in funzione soprattutto formativa. Egli utilizza le narrazioni per l'animazione di aspiranti, ascritti e giovani professi. È importante ricordare che si era inaugurato in quegli anni a Valdocco il Noviziato regolare con numerose vestizioni e schiere di nuovi professi.⁹ Come nota Braido sulla base delle fonti storiche, la migliore formazione non era affidata a centri di formazione e di studio strutturati. Questi non erano per principio esclusi, anzi ne sarebbe stata sentita sempre più l'inevitabile esigenza giuridica e pedagogica. Ma il primato era dato alla formazione sul campo (1870-1877), anche perché il funzionamento delle opere poteva essere pienamente garantito soltanto dalla presenza di chierici studenti di teologia e di filosofia, di novizi e addirittura aspiranti, laici ed ecclesiastici, tra cui vari sacerdoti.¹⁰

I quaderni redatti da don Barberis sono ricchi di fatti e di notizie utili per capire la vita concreta di Valdocco. Ne offro un breve spaccato.

1.1 Frammenti di vita

Il 9 dicembre del 1877 don Barberis annota: 'Quest'anno scolastico nell'Oratorio cominciò proprio bene: fu la prima volta che si cominciò a fare un triduo di predicazione vespertina in preparazione alla festa [...] La casa è piena come un uovo'.¹¹

La presenza di don Bosco a Valdocco è sempre ritenuta importante e la sua assenza considerata con attenzione. Il 15 dicembre 1878 don Bosco parte per Roma, la sua mancanza dopo pochi giorni si fa sentire, don Barberis scrive: 'Cominciano le difficoltà pecuniarie, in breve non si seppe più dove batter il capo [...]. Capitano cambiali da pagare e bisogna di giorno e di notte cercare il modo di non fare brutta figura'.¹²

'Nell'Oratorio le cose non corrono volano, non si va avanti in fretta ma si precipita. Una cosa incalza l'altra un lavoro si aggiunge a un altro e non vi è mezzo d'avere un istante di riposo. Il movimento è continuo il moto è perpetuo'.¹³

La comunità di Valdocco è caratterizzata da un'attività quotidiana e da una vita molto intensa di preghiera, sacrificio e lavoro. Dai superiori agli insegnanti, ai maestri di laboratorio diverse mansioni e occupazioni, ma vi è un'unica missione: l'educazione cristiana dei giovani.

'Ora l'Oratorio è pieno che trabocca, ma don Bosco desidera che si accettino sempre ancora nuovi giovani e questo sia perché vede l'immenso bisogno di toglierne un numero ognora maggiore dalle strade e dai pericoli, sia anche perché la povertà nostra ed i disagi in casa non sieno cosa solo nominale'.¹⁴

Valdocco negli anni Settanta si presenta come una comunità dal volto assai variegato, in linea con l'educazione collegiale del tempo. Una comunità in cui gli educatori sono chiamati ad affrontare problemi concreti dal punto di vista educativo, organizzativo, economico.

Il 17 marzo del 1878 don Barberis, descrivendo la situazione dei chierici ascritti, afferma che il gruppo sembra più calmo, l'assistenza non è difficile, ma si manifesta tuttavia un difetto: 'non si occupa bene il tempo'.¹⁵

La situazione più grave si verificava nella scuola di Filosofia a causa delle notevoli disparità tra gli alunni: alcuni già dotati di discreta cultura, altri non ancora in grado di leggere speditamente o di tenere il ritmo di una normale dettatura. I primi perennemente annoiati per la lentezza del percorso scolastico finivano per diventare 'disturbatori', creando evidenti problemi di disciplina, gli altri perennemente mortificati a causa della loro ignoranza, gli insegnanti esausti e sfibrati per il continuo richiamo alla disciplina.¹⁶ Don Barberis sempre nel marzo del 1878 scrive che per ovviare i problemi causati dalla mancanza di disciplina si decise di dare ogni settimana i voti in condotta e commenta: 'Certo che il dare i voti ultimamente è mezzo quanto mai utile per ottenere ordine e disciplina, ma è anche certo che s'impara ad andare avanti con timore più che con amore'.¹⁷

Gli educatori apprendono facendo esperienza, valutando le situazioni educative così come si manifestano. Nelle note di don Barberis troviamo il riferimento a un avvocato di Genova che, volendo diventare sacerdote, viene ammesso tra i chierici e nello stesso tempo gli viene affidato l'insegnamento in uno dei corsi proprio destinato al gruppo a cui appartiene: 'Non conoscendo che cosa significa far scuola ai chierici, né avendo metodo s'introdusse nella scuola un vero e

proprio disordine [...]. I chierici migliori mal lo sopportavano [...] al fine diede le dimissioni lui stesso. Ma grande lezione diede questo a noi; ci insegnò una volta in più a non mettere mai uno sconosciuto in una scuola così difficile e delicata'.¹⁸

A Valdocco troviamo un contesto formativo che parte dall'esperienza. Si riflette su fatti concreti vissuti da educatori consacrati al bene dei giovani. Nelle narrazioni orali, nei dialoghi familiari, nelle conferenze e negli scritti emergono i tratti inconfondibili dell'educatore salesiano: la passione per l'educazione dei giovani più bisognosi e per la loro salvezza eterna.

Sempre don Barberis nelle sue note, riportando alcune considerazioni del vescovo di Casale sull'andamento prodigioso della Congregazione e sul clima che si respirava nelle case di don Bosco, commenta: 'Che i giovani siano imbevuti delle pratiche di pietà nei nostri collegi è una realtà incontrastabile. Si cerca di non opprimerli, anzi di non stancarli; l'aria non opprime, non stanca [...] che poi si lavori molto [...] perbacco specialmente quest'anno [...]. Conta un po' quante case si aprirono!'.¹⁹

1.2 Modalità e alcuni contenuti formativi

Le conferenze periodiche od occasionali e le lettere circolari erano privilegiato veicolo di formazione. Braido mette in evidenza che don Bosco ai primi Salesiani ricordava l'impegno di porsi come modelli per chi in seguito avrebbe accostato la storia salesiana delle origini; numerosi erano pure gli inviti a rimanere uniti, solidali, anche se contrastati e ingiustamente criticati, di ricordare sempre lo scopo della Congregazione cioè quello di istruire la gioventù nelle diverse arti, nelle scienze e soprattutto nella religione.²⁰

Tra il 1873 e il 1874 in tre circolari don Bosco tocca alcuni punti ritenuti essenziali per la vita religiosa. I temi sono rispettivamente: l'interesse materiale con precise disposizioni a riguardo della povertà; lo stile di vita conforme alle regole, con un richiamo alla fedeltà a quelle generali della Congregazione e a quelle legate a particolari incarichi svolti; l'irreprensibilità interiore ed esteriore a livello di relazioni interpersonali.²¹ Su questo tema don Bosco ritorna più volte; ricca di indicazioni concrete ed esplicita è la conferenza del 12 gennaio 1876 dove raccomandava di curare e animare le associazioni giovanili e di vigilare sulle manifestazioni di ambigua familiarità tra educatori, tra essi e i giovani, e dei giovani tra loro. Non mancano interventi diretti di don Bosco anche sull'obbedienza, tema richiamato più volte nel corso dell'ultimo decennio di vita. Nella conferenza del 26 settembre 1875 afferma: 'Non si obbedisca mai perché è il tale che comanda, ma proprio per principio superiore, perché è Dio che comanda, comandi poi per mezzo di chicchessia'.²²

Il 31 maggio 1878 parlando a tutti gli ordinati, ascritti e aspiranti don Bosco propone una riflessione sul tema della castità a partire dal pensiero e dall'esperienza di San Filippo Neri. Egli si manifesta come un padre che desidera parlare con i suoi figli, non è il dirigente che si rivolge al personale dell'opera che ha fondato per ottenere risultati efficienti: 'lo miei cari figlioli, desiderava assai parlarvi a tutti radunati ed è da lungo tempo che non l'ho più potuto fare'.²³ Proseguendo la conferenza propone alcuni mezzi per conservare la castità: fuggire le cattive compagnie, evitare l'ozio, non nutrire delicatamente il corpo, coltivare la preghiera e la frequenza ai sacramenti.²⁴

A dare sostanza alla formazione nel vivo dell'esperienza è chiamato soprattutto il direttore della comunità religiosa e educativa. Lo chiede esplicitamente don Bosco, ne è egli stesso il modello, e lo sanciscono deliberazioni capitolari e norme regolamentari.

Don Bosco non lascia mai mancare il sostegno e la sua vicinanza ai direttori, ultimi responsabili della crescita umana e spirituale di educatori, giovani e del buon andamento delle opere. Lo stile della paternità fondato sulla fiducia, sulla pazienza, sulla carità, ma anche sull'autorevolezza e sulla vigilanza è costantemente raccomandato. Don Bosco suggerisce di mitigare le richieste impegnative: mai ordini ripugnanti, sempre modi e parole ricche di mansuetudine.

Nel *Regolamento del direttore* redatto nel corso del secondo Capitolo generale del 1880 si afferma che egli deve tenere 'regolarmente le due prescritte conferenze ogni mese' e far 'almeno tre conferenze all'anno con tutto il personale insegnante ed assistente'; dovrà anche studiare 'di conoscere l'indole, la capacità, le doti fisiche e morali de' suoi dipendenti, per essere in grado di dare a ciascuno la conveniente direzione. In questo modo potrà conseguire l'importantissimo scopo di formarsi il personale secondo il regolamento interno delle case, affidando a ciascuno l'ufficio che gli è più confacente'.²⁵

Don Bosco con la progressiva organizzazione ed espansione delle sue opere diede il via a una singolare esperienza di formazione permanente per i responsabili delle diverse opere. Una volta all'anno, generalmente nei giorni che precedevano o seguivano la festa di San Francesco di Sales, a Valdocco si teneva un breve incontro, chiamato Conferenza, con la finalità di provvedere ai bisogni della Congregazione. Braido documenta che in esse 'il maestro restava don Bosco; ma in tante forme egli favoriva la formazione collettiva dei partecipanti: lasciava la presidenza di tante riunioni al suo collaboratore più vicino, don Rua, e in molte questioni si limitava a fare opera di controllo in una reale forma di non direttività'.²⁶

In questi incontri le competenze di ciascuno si arricchivano grazie allo scambio di esperienze, all'animazione reciproca, all'analisi dello sviluppo delle opere, si affinava l'arte della comunicazione e della informazione, lo stile della gestione e del governo delle opere, si approfondiva la relazione tra discepoli maturi, franchi nell'esprimere il proprio pensiero e l'autorevole Fondatore, considerato soprattutto come padre e mai solo come formale Superiore della Congregazione.

Don Barberis testimonia del resto che nelle questioni più delicate la decisione era riservata a don Bosco: 'Da noi si vedono i mezzi, si propone; si fa il progetto; ma a lui s'appartiene il decidere e non si fa mai cosa di grave importanza senza che sia cosa intesa con Lui'.²⁷

Valdocco aveva un ruolo chiave nel processo di formazione del personale. Chi voleva seguire don Bosco veniva invitato all'Oratorio a trascorrervi un periodo più o meno lungo. È da questa casa, vero laboratorio pedagogico, che partiva il personale destinato alle altre opere e alle missioni. Il 25 novembre del 1878 don Barberis annota nella sua cronaca un dialogo tra don Bosco e don Francesia, il quale gli faceva osservare l'importanza di mantenere molta unione tra l'Oratorio e le singole case perché 'ora – affermava Francesia – quel vincolo intrinseco che ci univa va un po' scemando'.²⁸

Nell'Oratorio di San Francesco di Sales si concentrava la più alta percentuale di professi perciò era viva in coloro che coadiuvavano don Bosco nel governo della casa e della Congregazione la

coscienza di avere la responsabilità di preparare soprattutto i dirigenti destinati a dare un volto salesiano alle nuove opere. Valdocco 'creava uno stile e originava e diffondeva uno spirito'.²⁹

I verbali delle Conferenze capitolari, le relazioni delle adunanze, le conferenze mensili e il diario di don Lazzerò (1875-1888) testimoniano la presa in esame di problemi concreti come la disciplina e l'organizzazione della convivenza. Si parlava e si discuteva di tutto: orari di lavoro, di studio, di scuole serali e diurne, di attività ricreative, di canto, di musica, di teatro, di manifestazioni religiose, della preghiera quotidiana, della vita delle associazioni giovanili.

1.3 Un confronto aperto e sistematico

Gli incontri degli educatori erano abbastanza regolari e molte volte i membri del capitolo superiore o del capitolo della casa si riunivano insieme a insegnanti e assistenti, che erano tra gli educatori più giovani, per richiamare i tratti caratteristici del sistema educativo. Sempre in primo piano troviamo il criterio pedagogico dell'amorevolezza, la ricerca dell'unità d'intenti nell'azione educativa, la necessità del sostegno e dell'aiuto reciproco circa il modo di guadagnarsi la fiducia e l'amore dei giovani.

Il verbale della seduta del 20 marzo 1873 testimonia: 'Si raccolsero tutti quelli che hanno ingerenze con gli artigiani, e si cercarono i mezzi per renderli migliori, specialmente per togliere il vizio di appropriarsi le robe della casa. – Mezzi suggeriti furono 7 o 8 fra cui 1° quello di assisterli nelle ricreazioni; 2° fare qualche adunanza agli assistenti dei laboratori per dar loro qualche norma sul modo di accudire i giovani. La qual conferenza si è fatta la settimana seguente'.³⁰

Dal punto di vista organizzativo si progettavano molteplici attività, se ne discutevano gli esiti, ci si confrontava sugli inconvenienti, sui limiti emersi. In concreto questi raduni erano per gli educatori che vi partecipavano una scuola pratica, spazio di confronto, di riflessione sulla prassi educativa, luogo formativo in cui si consolidava l'identità personale e professionale di ciascun educatore.³¹ Per questo motivo presento alcuni esempi.

Il verbale della conferenza mensile del personale di Valdocco tenutasi il 19 gennaio 1881 dichiara: 'Ci radunammo solo per distribuire più dettagliatamente gli uffici – per informare tutti delle intenzioni di don Bosco; e metterci d'accordo specialmente per fare buona accoglienza ai forestieri – La cosa riuscì bene, fu secondo l'aspettazione'.³²

Il mese successivo il verbale annota: 'Erano presenti tutti i maestri regolari [...], coi rispettivi assistenti – Si lessero i due regolamenti dei maestri e degli assistenti – Si aggiunse in fine lettura del Sistema preventivo – Non si fecero che poche osservazioni trovandosi la materia chiara per se stessa'.³³

Nell'adunanza del capitolo della casa del 27 giugno 1882 si legge: 'Si disapprovò il silenzio fattosi in casa circa la profanazione fatta attorno alla statua di S. Luigi in Chiesa nel giorno stesso della festa, 25-6-1882, per parte dei giovani della casa, che quali vandali portarono via da sul trono i fiori ed alcuni più arditi strapparono la cassetta dei denari etc – E ciò subito dopo pranzo mentre i superiori e parte degli assistenti erano ancora in refettorio. Erano artigiani e studenti insieme. Si sarebbe dovuto fare non solo una rimostranza severa, ma proporre ai buoni una riparazione – Ciò che non si fece subito si faccia adesso -.

3° Si disse che i giovani non hanno buono spirito, sono insubordinati – La ragione è che non v'ha unità di direzione; tutti fanno centro a sé invece di fare un centro solo nel Direttore costituito -'.³⁴

Il raduno del 31 luglio del 1882 sottolinea nuovamente la mancanza di un orientamento comune: 'In genere tutti conobbero che unità di direzione non vi è nell'Oratorio. Il presidente incaricò tutti i membri del capitolo [...] di studiare la questione'.³⁵ E ancora nella Conferenza del 26 ottobre dello stesso anno si legge: 'Come evitare gli urti circa la pratica del proprio regolamento in quelli che hanno gli uffici principali? Coll'esercizio della prudenza. E poi niuno si offenda quando vede altri entrar nel nostro campo, pensando sempre che lo faccia in fin di bene'.³⁶

Non sfugge in questi raduni la necessità di una preparazione pedagogica per gli educatori, il più delle volte giovanissimi. Nel 1872 nella seduta del 18 agosto, organizzando l'orario, si stabilì per i chierici di tenere la scuola di metodo e nel 1874, nel raduno del 25 ottobre, fu deciso che gli studenti del primo anno di filosofia avessero un insegnamento sulla pedagogia sacra.³⁷

Circa dieci anni dopo il 16 novembre del 1882 vi fu una grande conferenza in cui furono presenti chierici assistenti, maestri e sacerdoti, 35 circa; don Lazzerò, allora direttore dell'Oratorio, commentò 4 punti dell'ordine del giorno; il primo riguardava l'assistenza: 'Assistenti chi sono? Siam tutti'. Alle sei e un quarto arrivò don Bosco che circa i temi trattati in precedenza si raccomandò con tutti di 'star bene attenti, che un maestro, assistente quando è in carica allora egli è superiore, cessato d'essere in carica, deve coi giovani essere amico, padre. [...] Si lesse quindi il paragrafo 3° *Disciplina tra gli educatori. Pratica della educazione cristiana* del P. A. Monfat, che diede luogo a più altre osservazioni, specialmente a quella d'essere uniti, andar d'accordo, che questo nostro accordo trapeli nei giovani da noi educati'.³⁸

Nel 1883 nel raduno del 9 marzo il confronto verte sulla relazione con i giovani: 'Trovare il perché i giovani ci temono più di quello che ci amano – Ciò è contrario al nostro spirito o almeno allo spirito di Don Bosco etc – Su questo importante argomento si disputò circa due ore, senza però trovar la vera causa. [...]. Fu allora che venne il pensiero d'aver qualche libretto da servire come di guida; e si concluse di provveder per ciascuno gli avvertimenti di Alessandro Teppa Barnabita'.³⁹ Testo che venne distribuito a tutti gli educatori il mese successivo.

Nel 1884 don Giovanni Bonetti realizzò un'indagine sulla situazione morale e religiosa di Valdocco e raccolse le testimonianze di alcuni Salesiani che avevano incarichi chiave nell'andamento dell'opera. Dalle testimonianze pubblicate da Prellezo emerge una visione piuttosto pessimista del clima che regnava a Valdocco. Fonte principale del disagio era la molteplicità dei riferimenti, cioè dei superiori, i giovani non avevano un vero punto di riferimento. Di conseguenza, la proposta dei Salesiani interpellati da don Bonetti è di restituire al direttore il posto che gli spetta nella casa, e che faccia veramente la parte che gli viene assegnata dai Regolamenti, viene richiamata l'istanza dell'unità, l'accordo tra i diversi membri del consiglio per il buon andamento della casa. Altri elementi presenti nelle testimonianze sono l'importanza dell'assistenza e di riscontro il suo abbandono; la mancanza di fiducia, il clima di sospetto, la rilevanza delle conferenze settimanali. 'Nel mese di settembre del 1884, non senza vivaci discussioni e qualche contrasto tra i membri del Capitolo superiore, si giunse a una nuova struttura nel governo dell'Oratorio, diventato ormai troppo numeroso. Furono costituiti due direttori: don Giovanni Battista Francesia, per la sezione studi e don Giuseppe Lazzerò, per la sezione arti. La misura però non dovette dimostrarsi molto soddisfacente, se già nel 1887 troviamo a Valdocco un unico direttore nella persona di Don Domenico Belmonte'.⁴⁰

1.4 Il valore formativo delle feste

La vita collegiale dell'Oratorio è scandita da feste, giochi, passeggiate rappresentazioni teatrali. I momenti celebrativi nella comunità educativa di Valdocco si rivelano come veri e propri momenti di sintesi formativa. Per giustificare questa affermazione farò riferimento soprattutto alla festa di Maria Ausiliatrice e all'onomastico di don Bosco. Questi avvenimenti facevano confluire a Valdocco giovani di altre case, exallievi, operatori, benefattori, autorità civili ed ecclesiastiche.

Nella festa di Maria Ausiliatrice giovani e Salesiani erano coprotagonisti con una massa di fedeli provenienti da altri luoghi. Tale evento era preparato con cura e sempre verificato come dimostrano i verbali del capitolo della casa di Valdocco.

La festa era coinvolgente con liturgie ben preparate e curate, ambienti di Valdocco convenientemente adattati e trasformati ad accogliere i numerosi invitati. Il cortile non si riconosceva più. Salesiani creativi, coadiuvati da giovani più grandi, lo trasformavano in ampio teatro all'aperto e al pubblico era destinato lo spazio che del cortile rimaneva libero. Il pubblico era formato da Cooperatori, Cooperatrici, amici e naturalmente dai giovani interni ed esterni. Vi erano anche i palchi per la musica strumentale degli artigiani e per il coro degli studenti.⁴¹

Tutta la comunità era coinvolta nella dinamica della festa. Se si consultano i verbali di alcune conferenze capitolari, ad esempio, di quelle del 19, 20, e 21 maggio del 1875 si costata che la festa di Maria Ausiliatrice viene organizzata tenendo conto dell'esperienza precedente, si distribuiscono responsabilità con una precisione minuziosa circa il servizio e l'ordine in chiesa, negli otto banchi pensati per la fiera, nel *buffet*, in cucina, nelle mense, nella tavola e nei servizi speciali.⁴² Successivamente nel raduno del 13 giugno si esaminano i limiti che nonostante tutto si erano verificati: 'Erano avvenuti inconvenienti abbastanza seri per intemperanza, per relazioni contratte da studenti ed artigiani, per guasti fatti alla tappezzeria [...]. Si evitarono però molti inconvenienti degli anni scorsi'.⁴³

Più familiare invece la festa onomastica di don Bosco a cui partecipavano giovani, Salesiani, Cooperatori ed exallievi. Nel 1878 i festeggiamenti iniziarono la vigilia del 24 giugno dopo le funzioni del pomeriggio dalle 18.30 alle 20.30: fuochi artificiali, cena e riposo. La mattina dopo il cronista annota che alle 9.30 vennero accolti dalla banda dell'Oratorio gli exallievi che presentarono il solito regalo a don Bosco. Dopo le funzioni del pomeriggio ancora la festa in cortile: lettura di componimenti, canti, musica strumentale, omaggi di giovani di altre case. Tutto però interrotto dalla pioggia che non permise di finire i festeggiamenti.⁴⁴

La festa per l'onomastico di don Bosco ha al centro la motivazione della gratitudine o meglio il bisogno di esprimere la riconoscenza verso un padre, una comunità, un ambiente. Tale ricorrenza è un modo per rendere esplicita la gratitudine e al tempo stesso una via metodologica per far ricordare il bene ricevuto. Un linguaggio affettivo e simbolico che interpella coloro che vivono nell'Oratorio e coloro che vi hanno vissuto. Don Bosco vuole celebrare questa festa per suscitare nei giovani il rispetto e l'amore riconoscente verso Dio, sorgente di ogni bene, i genitori, gli educatori, i benefattori.⁴⁵

Numerose sono le testimonianze che indicano come don Bosco costantemente ricorda a giovani e Salesiani che all'Oratorio si è sempre vissuto della carità dei benefattori. Negli ultimi anni di vita la riconoscenza per loro è continua e orienta i Salesiani, soprattutto i direttori, a comportarsi con loro con ogni riguardo: 'Quando taluno ci fa un'offerta, sia sempre ringraziato e si

assicurino preghiere per lui. Nelle comuni e private preghiere siano sempre compresi i nostri benefattori e si metta ognora l'intenzione di pregare che Dio dia il centuplo della loro carità anche nella vita presente colla sanità, colla prosperità nelle campagne, negli affari, li difenda da ogni disgrazia [...]. Noi stessi siamo testimoni che molti nostri insigni benefattori di scarsa fortuna divennero assai benestanti dal momento che cominciarono a largheggiare a favore dei nostri orfanelli'.⁴⁶

La festa della riconoscenza, in base alle fonti, emerge come indubbio mezzo di coesione sociale e di continuità relazionale che il tempo e le scelte della vita adulta non scalfiscono.

Francis Desramaut nel suo studio - *La festa salesiana ai tempi di Don Bosco* – mette in evidenza che a Valdocco venivano celebrati anche alcuni avvenimenti della vita collettiva come il ritorno da un viaggio, l'arrivo di un ospite, una guarigione, una inaugurazione. 'Gli orari cambiavano, s'accendevano le luci in abbondanza, la musica inondava gli ambienti, le cerimonie in chiesa e gli spettacoli in teatro diventavano più esuberanti, i pasti erano più buoni, il mondo esterno dei benefattori, degli amici e dei curiosi penetrava nel recinto. Tutta la comunità locale viveva ore eccezionali, in cui l'istante presente si accendeva'.⁴⁷

La festa per educatori e giovani diventa così un'esperienza, una possibilità di costruire qualcosa insieme di diverso da quello che si vive nella quotidianità, di sperimentare una relazione di reciproca collaborazione, la virtualità del 'fare qualcosa insieme' al di fuori degli ambienti formali della classe per gli studenti e del laboratorio per gli artigiani. La festa si rivela così come un'importante chiave relazionale e formativa ad *intra* e ad *extra* considerando la folta schiera di invitati che in essa erano coinvolti a diverso titolo: benefattori, benefattrici, Cooperatori, Cooperatrici, exallievi.

L'attenzione formativa della comunità di Valdocco nei confronti dei laici

Mara Borsi

Nel 1877 con la pubblicazione del *Bollettino Salesiano* Valdocco diventa il centro di richiamo e di animazione dei benefattori, dei Cooperatori e degli exallievi. Nell'ultimo decennio della vita di don Bosco diventa più evidente la proposta formativa per gli adulti.

Nel 1878 don Barberis trascrive un interessante dialogo avuto con don Bosco in cui, tra altre cose, gli aveva detto: 'Grande studio nostro consiste appunto nel saper fare lavorare gli altri. Quando s'incontra chi s'incarica di questi lavori e li fa bene con immenso impegno allora quel tale ci resta di vero sollievo. Alcune volte poi non s'incontra e se ne cerca un altro. Già nei tempi antichi dell'Oratorio lo studio più grande di don Bosco fu sempre quello di farsi aiutare'.⁴⁸

Egli in diverse occasioni ricorda la collaborazione ricevuta da numerosi sacerdoti per l'educazione cristiana dei giovani, il qualificato contributo di laici per le scuole domenicali e serali, per i catechismi e l'assistenza nei momenti dello svago e della ricreazione, l'aiuto di signore per aggiustare gli indumenti dei ragazzi, dei promotori e delle promotrici delle lotterie, di coloro che si occupavano della diffusione delle *Lecture Cattoliche*. Una vasta schiera di sostenitori che concretamente lo aiutarono anche con copiose offerte di denaro.⁴⁹

Don Bosco coadiuvato dalla comunità di Valdocco coltiva una relazione nei confronti dei benefattori, delle benefattrici, non unicamente finalizzata alle offerte di danaro, una relazione ricca di sincero interesse per le vicende gioiose o tristi della vita, che diventa proposta formativa per una vita adulta matura dal punto di vista cristiano.

È nel ricco decennio degli anni Settanta che don Bosco sviluppa e concretizza l'idea di una Associazione o Unione aggregata alla Società di San Francesco di Sales. Invece durante la vita di don Bosco non si realizzò un'organizzazione ufficiale degli exallievi in unioni o federazioni.

1.1 Gli exallievi

Come gruppo ebbero una certa visibilità a partire dal 1870. Carlo Gastini, giovane oratoriano nel 1848 e in seguito chierico per alcuni anni e poi maestro legatore e organizzatore della banda degli exalunni dell'Oratorio, fu l'anima e il promotore degli incontri degli exallievi di Valdocco. Nel *Bollettino Salesiano* del 1884 si legge a proposito della festa onomastica di don Bosco: 'A un certo punto sorse il signor Carlo Gastini, e come capo della società degli antichi allievi si rese interprete dell'affetto dei presenti verso il festeggiato, a cui con inimitabili versi fece i più cordiali auguri di lunga e felicissima vita'.⁵⁰

Braido annota che don Bosco sentiva gli exallievi come membri di famiglia, per lui erano Salesiani. 'In forza di questa persuasione egli affidava loro il compito di prolungare nell'esercizio della loro paternità, fisica e spirituale, la missione educativa e il metodo preventivo di cui loro stessi avevano beneficiato'.⁵¹ Il 25 luglio 1880 agli exalunni laici don Bosco raccomanda di

essere sempre *buoni cristiani e uomini probi*, di impartire alla propria famiglia l'educazione ricevuta all'Oratorio. Un'educazione fondata sulla carità, pronta a dimenticare tutto, a perdonare tutti, a fare del bene e a evitare di recare sofferenza agli altri.⁵² Nell'incontro del 23 luglio 1882 esorta gli exallievi laici a entrare nelle *Società degli operai cattolici*, organizzazioni presenti ormai in tutte le città e paesi, sollecita a parteciparvi attivamente usufruendo dei benefici che questo comportava.

Indubbiamente il momento più atteso del raduno era il discorso di don Bosco. Nel luglio del 1884, ad esempio, disse: 'Continuate nella buona via che da tanti anni battete, cosicché voi possiate essere contenti d'essere venuti qui; D. Bosco sarà pure contento e potrà gloriarsi che quei giovani da lui un giorno tanto amati, ora fatti uomini han saputo conservare e praticare quell'insegnamento che hanno ricevuto dal suo labbro. Voi eravate un piccolo gregge, questo è cresciuto, cresciuto molto, ma si moltiplicherà ancora. Voi sarete luce che risplende in mezzo al mondo, e col vostro esempio insegnerete agli altri come si debba fare il bene e detestare e fuggire il male. Son certo che voi continuerete ad essere la consolazione di D. Bosco. Cari figli miei! Che il Signore ci aiuti così colla sua grazia, sicché possiamo un giorno trovarci tutti insieme in Paradiso'.⁵³

Per don Bosco si tratta di far vedere al mondo come si possa amare Dio ed essere nello stesso tempo onestamente allegri: essere cristiani e onesti e laboriosi cittadini.⁵⁴

1.2 I Cooperatori-benefattori

Lo studio critico di Francesco Motto sulle Regole salesiane mette in evidenza che nel 1864 quando don Bosco consegna il testo delle Costituzioni per ottenerne l'approvazione sono presenti quattro significativi articoli sui soci esterni che in seguito non compariranno più perché non accettati dalle autorità ecclesiastiche.⁵⁵

Articoli che possono essere considerati preludio alla fondazione dell'Associazione dei Cooperatori. Nel 1876 in una conversazione con don Barberis, don Bosco confida che da tempo stava pensando ad un'Associazione Salesiana, una specie di *terz'ordine*.⁵⁶ Solo nel 1877 egli arriva a concretizzare la sua idea, pubblicando il *Regolamento dei Cooperatori salesiani* che rispetto al testo del 1876 - *Associazione di opere buone* - risultava nell'insieme più lineare e omogenea.

La fisionomia del Cooperatore risponde all'idea di adulto voluto da don Bosco come promotore e continuatore del metodo educativo salesiano: credente, che aiuta e sostiene i Salesiani e le loro opere, cattolico autentico che ha 'per fine principale la vita attiva nell'esercizio della carità verso il prossimo e specialmente verso la gioventù pericolante'.⁵⁷

Nella relazione tra don Bosco, i Cooperatori-benefattori, la Congregazione e la sua missione il *Bollettino Salesiano* svolge un ruolo importante. A partire dal gennaio 1879, nel primo numero di ogni anno don Bosco si rivolge ai Cooperatori e alle Cooperatrici con una lettera. Questa, in genere, informava sulle opere realizzate nel corso dell'anno precedente e su quelle previste per il nuovo anno, oltre che sulle urgenze e possibilità di cooperazione con aiuti materiali. L'apertura della lettera del 1879 è particolarmente eloquente: 'Io provo la più grande consolazione nel presentarmi a Voi, o benemeriti Cooperatori e benemerite Cooperatrici, e parlarvi delle cose che nel decorso dell'anno furono oggetto delle Vostre sollecitudini e della Vostra carità. Prima di tutto debbo compiere un gran dovere, che è quello di ringraziarvi della bontà e zelo, con cui Vi siete

prestati agli inviti fatti alla Vostra pietà sia con offerte pecuniarie, sia con oblazioni di altro genere. Io credo che Voi sarete soddisfatti quando avrete udito l'esposizione dei frutti della Vostra beneficenza.⁵⁸

Il 1° giugno del 1885 alla vigilia della festa di Maria Ausiliatrice don Bosco delinea il significato di essere Cooperatore salesiano: 'Mi presento a voi, rispettabili signori Cooperatori e signore Cooperatrici, [...] per esporre brevemente alcune cose che mi sembrano necessarie a sapersi da voi. E prima di tutto che cosa vuol dire essere Cooperatore salesiano? Essere Cooperatore salesiano vuol dire concorrere insieme con altri in sostegno di un'opera fondata sotto gli auspici di San Francesco di Sales, la quale ha per iscopo d'aiutare la S. Chiesa ne'suoi più urgenti bisogni; vuol dire concorrere a promuovere un'opera tanto raccomandata dal Santo Padre, perché educa i giovanetti alla virtù, alla via del Santuario, perché ha per fine principale d'istruire la gioventù che oggidì è divenuta il bersaglio dei cattivi, perché promuove in mezzo al mondo, nei collegi, negli ospizi, negli oratorii festivi, nelle famiglie, promuove dico, l'amore alla religione, il buon costume, le preghiere, la frequenza ai Sacramenti, e via dicendo'.⁵⁹

Le conferenze che don Bosco rivolse ai Cooperatori mettono in luce la preoccupazione di chiarirne la figura, la missione, le possibilità di azione, le prospettive spirituali. I temi di queste conferenze abbondano di riferimenti alla gioventù povera e abbandonata e alla necessità non solo di educare, ma di recuperare.⁶⁰ Altri richiami costantemente presenti erano quelli relativi alle enormi somme di denaro occorrenti per sostenere le opere educative che si stavano moltiplicando sotto la direzione dei Salesiani e il dovere della beneficenza per una carità operosa e fattiva: 'Un buon cristiano e una buona cristiana troverà sempre del superfluo in casa o nei mobili, o negli abiti, o nei pranzi, o nelle comparse, o nelle partite [ricevimenti – festini] e viaggi di piacere e via dicendo'.⁶¹

Chi non poteva offrire denaro, nella stessa conferenza, veniva invitato a pregare per coloro che potendo fare l'elemosina non la facevano: 'pregare cioè che il Signore li illumini e faccia loro vedere che al di là essi non porteranno niente di quanto posseggono su questa terra'.⁶² Parlando ai Cooperatori di Lucca don Bosco è perentorio: 'Gesù Cristo dice che colui, il quale non dà il superfluo in limosina non entrerà nel regno de'cieli [...] voi siete obbligati a prendere quel denaro, che non giova a nessuno, e farne ciò che comanda Gesù Cristo'.⁶³

Questi brevi riferimenti orientano ad affermare che la proposta formativa di don Bosco presenta caratteristiche che integrano la carità con la giustizia.

Nella relazione con i Cooperatori, i benefattori egli è senz'altro protagonista, ma bisogna notare il ruolo non sicuramente marginale della comunità dell'Oratorio, dei suoi più stretti collaboratori, degli stessi giovani che costruiscono il clima di accoglienza, di festa. Collaboratori che a volte non sanno valutare le situazioni e perciò laconicamente registrano anche l'insuccesso: 'Si fece teatro pei benefattori (La perla nascosta - I due foscari). Teatro troppo ingombro e caldo. Molti dovettero partirsene senza vedere, ad altri prese male'.⁶⁴

Il 20 febbraio 1879 si legge nel diario di don Lazzero 'Calcolare il numero di persone che può contenere il teatrino, e spedir solo altrettanti biglietti: al sommo una cinquantina in più. Se non si fa così non si potrà ovviare il mal contento degli invitati, specialmente quando arrivano e non si sa più ove collocarli'.⁶⁵

Anche quando don Bosco non può essere presente di persona, come ad esempio in occasione della morte di madama Mazzè, in Pianezza, sorella di Monsignor Gastaldi, insigne benefattrice dell'Oratorio, manda uno dei suoi collaboratori per accompagnarne il feretro.⁶⁶ E così in molti altri casi egli non fa mancare la sua vicinanza, la sua gratitudine. Lettere, incontri, celebrazioni e le feste di Valdocco rappresentano veri e propri momenti formativi fondati sulle circostanze concrete della vita.

1.3 La relazione con le benefattrici

Nei confronti delle benefattrici la proposta formativa, in molti casi, passa attraverso le vie della relazione personale e della direzione spirituale. Sono numerosi gli episodi che documentano la capacità di don Bosco di mantenere relazioni serene con le benefattrici, le quali a loro volta nutrono per lui, e di riflesso per i Salesiani e le loro opere, profonda ammirazione e riconoscenza. Don Bosco svolgeva nei loro confronti un ministero sacerdotale saggio e riservato, ma nello stesso tempo ricco di amicizia e vera confidenza.⁶⁷ Molte lo consideravano un membro della propria famiglia. Emile Delesalle, ad esempio, gli scriveva: 'Voi mi mancate, desidero tanto sentirvi'.⁶⁸

Nel suo modo di porsi in relazione con la donna, don Bosco sembra superare la mentalità di chi la confinava unicamente nella sfera domestica. Egli infatti dimostra di valorizzare le doti femminili nell'ambito della missione educativa e nella carità fattiva nei confronti soprattutto dei giovani e delle giovani più poveri. È noto che nei primi decenni dell'Oratorio accanto a Margherita Occhiena vi erano altre figure femminili.⁶⁹

La maggior parte delle benefattrici provenivano dall'aristocrazia e dall'alta borghesia. Persone di fede e ricche, in genere dedite alle opere di carità, educate con raffinatezza da precettori privati o da religiosi.⁷⁰ Donne che lo poterono aiutare perché molto più libere e disponibili dei loro mariti, più sensibili ai problemi dell'educazione perché madri; 'l'animo materno e la delicatezza aprono più porte, mettono a frutto intuizioni più sottili e luminose, hanno mani più capaci'.⁷¹

Don Bosco coinvolge le benefattrici nella missione educativa, non solo valorizzando le loro ingenti somme di danaro, ma richiedendo la loro capillare collaborazione nella diffusione delle *Lectures Catholiques*, nella traduzione e edizione di libri a favore degli oratori, nel sostenere le varie attività della Congregazione Salesiana. Con alcune di esse stabilisce un rapporto sincero e spiritualmente profondo, come dimostrano i carteggi epistolari con Clara Louvet e con le contesse italiane Corsi, Callori, Uguccioni.⁷² La confidenza è tale che don Bosco in alcuni casi arriva a domandare di essere ospitato nei loro palazzi o ville durante i suoi viaggi o in occasioni di particolari impegni richiedenti maggiore impegno e silenzio di quanto gli riservasse l'ambiente dell'Oratorio popolato di giovani. La villa della Contessa Corsi a Nizza Monferrato fu per don Bosco, in più situazioni, un luogo di tranquillità e di pace per sé e per qualche giovane Salesiano bisognoso di riposo o di cure. In questa villa il 21 ottobre 1873 termina la stesura delle Memorie dell'Oratorio.

Don Bosco coadiuvato dalla comunità di Valdocco ricambia con squisita finezza le loro attenzioni femminili, le invita all'Oratorio, le nomina priore di qualche festa, partecipa agli avvenimenti della loro vita come uno che si sente membro di una famiglia.⁷³

Il carteggio epistolare di don Bosco con le benefattrici documenta l'ampia e differenziata rete di rapporti ricchi di valori umani e cristiani di cui è caratterizzata la sua vita. Attraverso le sue lettere stimolò le sue interlocutrici a percorrere la via della perfezione cristiana educandole al distacco dai beni materiali: 'Desidero che muoia povera e che si distacchi totalmente dalle cose della terra per portare seco al cielo il frutto di tutte le sue opere di carità'.⁷⁴

Consultando poi le lettere che queste donne scrissero a don Bosco emerge un atteggiamento di reale e fattivo interesse per l'opera salesiana. Donne sollecite sia per i suoi grandi progetti come per le necessità ordinarie della vita di Valdocco.⁷⁵ Donne che si sentono libere di esprimere il proprio parere sulle sue scelte educative come Carlotta Callori che, scrivendogli nel 1872, gli esprimeva il suo disappunto circa gli esercizi ginnici da lui permessi ai giovani di Valdocco: 'Mi fece raccapricciare il pensiero che quei giovani fanno ginnastica da soli [...]. In questi ultimi giorni ancora succedettero due casi di morti di collegiali mentre si esibivano in pericolosi esercizi. Se un caso simile succedesse ai giovani affidati a Lei, se ne farebbe volentieri chiasso senza parlare del dolore grande che ne proverebbe Lei'.⁷⁶

Il carteggio epistolare,⁷⁷ che ho brevemente richiamato, documenta una relazione tra persone impegnate in un reciproco scambio di valori e conferma motivi formativi già incontrati nelle conferenze e nelle lettere ai Cooperatori pubblicate dal *Bollettino Salesiano*: austerità nell'uso dei beni materiali, il superfluo a disposizione dei poveri, il distacco dai beni materiali, l'uso corretto della ricchezza, l'idea che vale la pena investire anche ingenti somme di danaro ed energie umane per prendersi cura dei ragazzi abbandonati perché vi è uno stretto legame tra la qualità della gioventù del presente e la qualità della società di domani.⁷⁸

Interessante sarebbe approfondire la relazione formativa con le Figlie di Maria Ausiliarice (FMA), in modo particolare con la comunità più vicina a Valdocco. Piera Ruffinatto, in uno dei suoi recenti studi, ha pubblicato alcune testimonianze in cui si dà riscontro degli orientamenti precisi di don Bosco nei confronti delle timide, inesperte e giovanissime FMA che il 18 marzo 1876 accompagnate da Maria Domenica Mazzarello arrivarono a Torino per iniziare l'Oratorio festivo a favore delle ragazze di Valdocco e le premure nei confronti della comunità di Alassio.⁷⁹ La testimonianza che narra l'arrivo della prima comunità FMA, che si stabilirà a Torino, mette in luce la vicinanza di don Bosco, ma anche la collaborazione della Contessa Carlotta Callori e di don Cagliero, Direttore Generale dell'Istituto. Nella deposizione anonima si legge 'Un giorno, com'egli cercava appianare tutte le difficoltà a lui chiedemmo: 'Come faremo don Bosco, ad avere le ragazze per iniziare il nostro oratorio? Ed egli sorridendo: la Madonna ve le manderà; uscite, andate sotto i viali, incontrerete certo delle bambine, fermatele chiedete loro il nome, [...] invitatele a venirci a trovare con altre loro compagne. Vedrete, vedrete! Il fatto confermò la sua parola; una passeggiata nel viale Regina Margherita, ci procurò l'incontro di tre o quattro poverissime fanciulle [...]. La prima domenica, cosa insperata! Vennero in numero di dieci, la domenica seguente erano trenta'.⁸⁰

Come si costata anche qui gli orientamenti sono pratici, desunti dalla sua stessa esperienza e dalla concretezza dei bisogni che nascono dal vissuto.

Conclusione

Il contesto formativo di Valdocco ha al centro la vita quotidiana, la relazione educativa; i raduni degli educatori sono tesi a migliorare la convivenza, il clima educativo; gli incontri risultano

efficaci dal punto di vista organizzativo e della comunicazione - informazione. Nei verbali delle *Conferenze capitolari* l'Oratorio appare un'istituzione assistenziale complessa: internato con due numerose sezioni di studenti e artigiani, centro di studio dei giovani candidati al sacerdozio che attendono ai corsi filosofici e teologici e, fino al 1879, noviziato dei futuri Salesiani, oratorio per gli esterni.

Don Bosco che sta tra i giovani, che parla a educandi e a educatori, che 'insegna' a questi mentre si rivolge a tutti, elabora e promuove una nuova prassi educativa. All'Oratorio egli costruisce gradualmente il suo 'sistema educativo' nel permanente contatto con tutti i collaboratori, compresi i giovanissimi in formazione, in un intenso scambio di idee, punti di vista, consigli e avvisi, nel quale tutti sono insieme educatori e educandi, soggetti e destinatari di un concreto 'discorso pedagogico'.⁸¹

Valdocco, nell'arco di tempo considerato, è una comunità che cresce nella competenza educativa, che si confronta e riflette su situazioni reali, che approfondisce la propria esperienza educativa a confronto con la pedagogia cristiana del tempo. Una comunità in cui si lavora instancabilmente, si ama la gioventù onestamente e si propone in modo chiaro ed esplicito l'educazione cristiana, e nella quale come in tutte le convivenze umane, sono presenti conflitti, momenti di tensione, malumori, difficoltà dovute alle diverse vedute. Una comunità che ha come riferimento don Bosco, nella quale tutti guardavano a lui, anche quando non era fisicamente presente all'Oratorio era lui il modello ispiratore e il criterio di valutazione per ogni deliberazione.

Valdocco è una comunità che ha relazioni mirate con l'esterno: benefattori, amici, ammiratori del modo di educare di don Bosco e dei suoi Salesiani.

L'attenzione formativa ad *intra* centrata sull'esperienza, sulle relazioni concrete che in essa si tessono, travalica le mura di Valdocco e diviene proposta formativa ad *extra* con le caratteristiche tipiche del metodo salesiano e raggiunge in modo particolare exallievi, benefattori, benefattrici, Cooperatori, Cooperatrici, amici, FMA.

Nella proposta formativa dell'Oratorio emerge nitidamente l'orizzonte comunitario e sociale dell'ambiente ricco di fede e di valori ispirati dal Vangelo. Il clima di famiglia, la fiducia reciproca degli educatori tra loro e con i giovani, il modo di pensare e progettare, in una parola di vivere sono in se stessi proposta formativa, accompagnamento di processi di personalizzazione di ciascun membro della comunità, educatori e giovani, e di coloro che con questa comunità entra in rapporto. A Valdocco le competenze educative vengono apprese attraverso l'esperienza, in primo piano c'è veramente sempre la concretezza della vita.⁸² Si potrebbe perciò affermare che l'Oratorio non solo si presenta come laboratorio pedagogico, ma anche come comunità di pratica, luogo da molti pedagogisti contemporanei indicato come l'ambiente formativo ideale, in cui diversi attori si confrontano e si costituiscono attorno a pratiche di lavoro nel cui ambito si sviluppano solidarietà organizzativa sui problemi, condivisione di saperi pratici e linguaggi.⁸³

L'intuizione che proviene dalla storia salesiana è di porre l'esperienza, il vissuto al centro del dialogo educativo e spirituale: la vita quotidiana nelle sue piccole, attuali, ma decisive attese, problemi, paure, speranze, progetti. Si tratta di condividere educatori, educatrici e giovani un profondo amore alla vita che trova il fondamento nella buona notizia del Vangelo da accogliere e da cui lasciarsi trasformare.

La società e la cultura propongono motivi e modalità per affermarsi nella vita. Dietro tante parole ed esperienze i giovani rischiano però di non arrivare a una risposta personale, al *perché* vivere e al *come* dare alla propria vita un senso concreto. Di questo l'educazione salesiana si fa carico, arrivando a concepire la sua vicinanza ai giovani come *'aiuto'* a scoprire e appassionarsi alla vita nella sua pienezza, a viverla gioiosamente come dono da impegnare per gli altri, a radicarla nei valori evangelici.

Porre al centro dei processi formativi di adulti e giovani la concretezza del quotidiano è abilitare alla consapevolezza che nella povertà delle situazioni e nel limite che attraversa l'intera esistenza, la persona è capace di rendere la propria vita più umana e di gustare in essa la felicità. Significa farne il luogo in cui esprimere una domanda religiosa nella direzione del mistero di Dio, aprendosi al Vangelo, fino a decidersi ad amare la vita come l'ha amata Gesù e come nei secoli l'hanno amata i suoi discepoli.⁸⁴

- ¹ Cf BRAIDO Pietro, *Don Bosco prete dei giovani nel secolo delle libertà* = Istituto Storico Salesiano. Studi 21, Roma, LAS 2003; PRELLEZO José Manuel, *Valdocco nell'Ottocento tra reale e ideale* = Istituto Storico Salesiano. Fonti - Serie seconda 3, Roma, LAS 1992.
- ² Cf BRAIDO, *Don Bosco prete* II 233.
- ³ ID., *Un 'nuovo prete' e la sua formazione culturale secondo don Bosco. Intuizioni, aporie, virtualità*, in 'Ricerche storiche salesiane', 8(1989) 1, 30.
- ⁴ Cf ad esempio, *Relazione del Teologo Gaetano Tortone al segretario della Congregazione dei Vescovi e Regolari (6-8-1868)*, in LEMOYNE Giovanni Battista, *Memorie Biografiche del Venerabile Don Giovanni Bosco IX*, Torino S.A.I.D. 'Buona stampa' 1917, 367-370.
- ⁵ Cf BRAIDO, *Un 'nuovo prete'* 18-22.
- ⁶ *Una memoranda giornata nel Collegio di Borgo S. Martino*, in 'Bollettino Salesiano' (BS) 4(18880) 8, 9.
- ⁷ Cf BRAIDO, *Un 'nuovo prete'* 40.
- ⁸ *A don Rua da S. Ignazio sopra Lanzo in 'una stupenda muta di esercizi spirituali'*, 10 agosto 1873, in BOSCO Giovanni, *Epistolario*. Introduzione, testi critici e note a cura di Francesco Motto IV [1873-1875] = Fonti – Serie prima 11, Roma, LAS 2003, 141-142.
- ⁹ Cf BRAIDO, *Don Bosco prete* II 233-272.
- ¹⁰ Cf *ivi* 262-263.
- ¹¹ BARBERIS Giulio, *Cronichetta dal dicembre 1877*, quaderno 13, 1, in Archivio Salesiano Centrale (ASC) A0000205.
- ¹² *Ivi* 15.
- ¹³ ID., *Cronichetta*, quaderno 14, 6, in ASC A0000206.
- ¹⁴ *Ivi* 9.
- ¹⁵ ID., *Cronichetta*, quaderno 13, 6, in ASC A0000205.
- ¹⁶ Cf *ivi* 6-7.
- ¹⁷ *Ivi* 7.
- ¹⁸ *Ivi* 15.
- ¹⁹ ID., *Cronichetta*, quaderno 14, 26, in ASC A0000206.
- ²⁰ Cf BRAIDO, *Don Bosco prete* II 239 – 240.
- ²¹ Si tratta delle circolari del 4 giugno e del 15 novembre 1873 e di quella del 5 febbraio 1874 (cf BOSCO, *Epistolario IV* [1873-1875], 113-115. 178-180. 215-217).
- ²² BARBERIS Giulio, *Cronaca*, quaderno 12, 52-53, in ASC A0000204.
- ²³ ID., *Cronichetta*, quaderno 13, 67, in ASC A0000205.
- ²⁴ Per il testo integrale della conferenza cf *ivi* 67-78.
- ²⁵ *Deliberazioni del secondo Capitolo generale della Pia Società Salesiana tenuto in Lanzo Torinese nel settembre 1880*, n. 13, pag 24, in BOSCO Giovanni, *Opere Edite* (OE) a cura del Centro Studi Don Bosco = Prima serie libri e opuscoli, Vol. XXXIII, Roma, LAS 1977, [32].
- ²⁶ BRAIDO, *Don Bosco prete* II 245. Il 30 dicembre del 1878 don Bosco parte per San Pier D'Arena per visitare le case della riviera ed è don Rua dopo le preghiere della sera ad esporre all'intera comunità la strenna che consiste in una sola parola: Unione. 'Unione degli inferiori coi superiori e viceversa, degli uni e degli altri fra loro' (PRELLEZO, *Valdocco nell'Ottocento* 73). Michele Rua (1837-1910) fu collaboratore di don Bosco per 36 anni. Nel 1884, Leone XIII lo destinò a succedere a don Bosco, conferendogli il titolo di Vicario, e lo riconfermò Rettor Maggiore nel 1888. Curò in particolare le spedizioni missionarie. Morì, il 6 Aprile 1910, a 73 anni, la Congregazione era passata da 773 a 4000 salesiani, da 57 a 345 case, da 6 a 34 Ispettorie in 33 Paesi. Venne beatificato da Paolo VI nel 1972 (cf VALENTINI, *Rua sac. Michele*, in VALENTINI Eugenio - RODINÒ Amedeo [a cura di], *Dizionario Biografico dei Salesiani*, Torino, Ufficio Stampa Salesiano 1969, 246-247).
- ²⁷ BARBERIS, *Cronichetta*, quaderno 13, 12, in ASC A0000205.
- ²⁸ ID., *Cronichetta*, quaderno 14, 11, in ASC A0000206.
- ²⁹ BRAIDO, *Don Bosco prete* II 260.
- ³⁰ *Conferenze capitolarie dell'Oratorio di S. Francesco di Sales dal 9 novembre del 71 al 1° novembre del 1873. Seduta delli 20-3-73*, in PRELLEZO, *Valdocco nell'Ottocento* 176.
- ³¹ Cf come esempio *Conferenze mensili, agosto 1871; Adunanza del 9 febbraio 1872; Conferenza del 9 marzo 1883*; in *ivi* 262-263. 258.

- ³² Oratorio S. Francesco di Sales. Adunanze del capitolo della casa Ottobre 1877-Gennaio 1884. Conferenza 3° 19-1-81, in *ivi* 246.
- ³³ Conferenza 4° 8-2-81, in *l. cit.*
- ³⁴ Conferenza 8va 27-6-82, in *ivi* 250-251.
- ³⁵ Conferenza 9° 31 luglio 1882, in *ivi* 252.
- ³⁶ Conferenza 3a 26-10-82, in *ivi* 252-253.
- ³⁷ Cf *ivi* 139.
- ³⁸ Conferenza 7° 16-11-82, in *ivi* 254-255.
- ³⁹ Conferenza 18va 9-3-83, in *ivi* 258.
- ⁴⁰ PRELLEZO, *Valdocco nell'Ottocento* 276.
- ⁴¹ Cf DESRAMAUT Francis, *La festa salesiana ai tempi di don Bosco*, in SEMERARO Cosimo (a cura di), *La festa nell'esperienza giovanile del mondo salesiano* = Colloqui 14. Nuova serie 3, Leumann (Torino) Elledici 1988, 86.
- ⁴² Cf PRELLEZO, *Valdocco nell'Ottocento* 202-206.
- ⁴³ *Ivi* 207.
- ⁴⁴ Cf *ivi* 67-68.
- ⁴⁵ Cf CAVAGLIÀ Piera – UONG THI DOAN Teresa, *L'educazione alla riconoscenza dimensione insostituibile del Sistema preventivo di don Bosco*, in RUFFINATTO Piera - SÉIDE Martha (a cura di), *L'arte di educare nello stile del Sistema preventivo. Approfondimenti e prospettive*, Roma, LAS 2008, 158-171.
- ⁴⁶ BOSCO Giovanni, *Memorie dal 1841 al 1884-5-6*, in BRAIDO Pietro, *Don Bosco Educatore. Scritti e testimonianze*, Roma, LAS 1999, 403.
- ⁴⁷ DESRAMAUT, *La festa* 81.
- ⁴⁸ BARBERIS, *Cronichetta*, quaderno 14,19, in ASC 0000206.
- ⁴⁹ Cf *Id.*, *Cronichetta*, quaderno 13, 48-52, in ASC 0000205.
- ⁵⁰ *L'onomastico di Don Bosco in Torino*, in BS 8 (1884)7, luglio, 98.
- ⁵¹ BRAIDO, *Don Bosco prete* II 230.
- ⁵² A. Cf *La gratitudine filiale a lieta mensa colla bontà paterna*, in BS 4 (1880) 9, settembre, 10.
(in het Nederlands: MB XIV 511, MBN XIV 430)
B. In het Nederlands: *Bollettino Salesiano* 6 (1882), sept., 150. P. Braidò Don Bosco Prete II, 230.
- ⁵³ *Parole di DB al convegno degli ex allievi*, 13 luglio, in BS 8 (1884) 8, agosto, 113.
- ⁵⁴ In un giorno diverso era stabilito l'incontro con gli exallievi sacerdoti il 29 luglio del 1880 esorta ad essere buoni educatori dei giovani: 'fatevi un grande studio di usare con essi belle maniere; fatevi amare e non temere; mostrate loro e persuadeteli, che desiderate la salute della loro anima; correggete con pazienza e con carità i loro difetti; soprattutto astenetevi dal percuoterli; insomma adoperatevi che, quando vi veggono, vi corrano attorno, e non vi fuggano, come fanno pur troppo in molti paesi, e il più delle volte ne hanno ragione, perché temono le busse. Forse per alcuni vi sembreranno gettate al vento le vostre fatiche, e sprecati i vostri sudori. Pel momento forse sarà così; ma non lo sarà sempre, neppure per quelli che vi paiono più indocili [...]. I tratti di amorevolezza, che avrete loro usato, rimarranno loro impressi nella mente e nel cuore. Verrà tempo in cui il buon seme germoglierà, metterà i suoi fiori, produrrà i suoi frutti. [...] Seminiamo, e poi imitiamo il contadino, che aspetta con pazienza il tempo della raccolta. Ma vi ripeto, non dimenticate mai la dolcezza dei modi; guadagnatevi i cuori dei giovani per mezzo dell'amore; ricordatevi sempre la massima di s. Francesco di Sales: Si prendono più mosche con un piatto di miele, che non con un barile di aceto' (*La gratitudine filiale* 11-12). Nel luglio del 1883 invece li esortava ad essere buoni sacerdoti, a prendersi cura della gioventù, definita speranza della società e nel 1884 li sollecitava a orientare alla preziosità della vita combattendo il suicidio, il gioco d'azzardo (*Parole di DB al convegno degli ex allievi*, 17 luglio, in BS 8 (1884) 8, agosto, 116).

Vertaling

De ontmoeting met de oud-leerlingen priester vond plaats op een andere dag en wel op 29 juli 1880. Don Bosco spoorde hen aan om goede opvoeders van de jongeren te zijn: 'Doen jullie een grote inspanning om innemend en vriendelijk met de jongeren om te gaan. Streven jullie ernaar dat ze jullie graag zien en niet vrezen. Laten jullie hen zien en overtuigen jullie hen dat jullie het heil van hun ziel verlangen; verbeteren jullie met veel geduld en naastenliefde hun gebreken en geven jullie vooral de jongeren nooit slaag. Kortom doen jullie het nodige opdat ze naar jullie toelopen als ze jullie zien en niet wegvlugten, zoals spijtig genoeg in veel dorpen gebeurt. En vaak is er reden daartoe, want ze zijn bang

een pak slaag te krijgen. Jullie zullen dan wel eens de indruk krijgen dat voor sommige jongeren al jullie inspanningen nutteloos zijn en jullie zweet verloren moeite is. Momentaaan zal dat wellicht zo zijn, maar niet voor immer, zelfs niet voor degenen waarvan jullie denken dat ze de meest weerbarstigen zijn. [...] De innemende manieren waarmee jullie hen bejegend hebben, blijven in hun geest en in hun hart geprent. Er komt een dag dat het goede zaad zal kiemen, opschieten, bloeien en vrucht voortbrengen [...]. Laten wij zaaien, en dan de boer navolgen, die geduldig wacht tot het oogsttijd is. Maar ik herhaal het: vergeten jullie nooit de zachte manier van aanpakken; proberen jullie met genegenheid het hart van de jongeren te winnen; denken jullie steeds aan het gezegde van de heilige Franciscus van Sales: met een schotel honing vangt men meer vliegen dan met een ton azijn' (*La gratitudine filiale*, 11-12). - In de ontmoeting van 1883 spoort Don Bosco de oud-leerlingen priester aan goede priesters te zijn, zorg te dragen voor de jeugd, want de jeugd is de hoop van de maatschappij. In 1884 spoort hij de oud-leerlingen priester aan aandacht te vragen voor de kostbaarheid van het leven en de zelfmoord en de kansspelen te bestrijden (*Parole di Don Bosco al convegno degli ex-allievi*, 17 juli, in *Bollettino Salesiano*, 8 (1884) nr. 8, augustus, 116). (De hele toespraak is in het Nederlands te vinden in MB XVII 174, MBN XVII 121)

⁵⁵ '1. Qualunque persona anche vivendo nel secolo, nella propria casa, in seno alla propria famiglia può appartenere alla nostra società. 2. Egli non fa alcun voto; ma procurerà di mettere in pratica quella parte del presente regolamento che è compatibile con la sua età e condizione. 3. Per partecipare dei beni spirituali della società bisogna che faccia almeno una promessa al Rettore di impiegare le sue sostanze e le sue forze nel modo che egli giudicherà tornare a maggior gloria di Dio come sarebbe fare o promuovere catechismi a favore de 'poveri fanciulli, procurare la diffusione di buoni libri; dare opera perché abbiano luogo tridui, novene, esercizi spirituali, ed altre simili opere di carità che siano specialmente dirette al bene spirituale della gioventù o del basso popolo. 4. Tale promessa però non obbliga sotto pena di colpa nemmeno veniale' (BOSCO, *Costituzioni* 210).

Vertaling

'1. Om het even welke persoon in de wereld, kan in eigen huis, in de eigen gezinskring, lid zijn van onze sociëteit.

2. Hij legt geen enkele gelofte af, maar hij zal proberen dat gedeelte van het huidige reglement in praktijk te brengen dat verenigbaar is met zijn leeftijd en levenssituatie.

3. Om deel te hebben aan de geestelijke goederen van de sociëteit moet hij ten minste aan de rector een belofte doen dat hij zijn inspanningen en zijn krachten zal gebruiken volgens de manier die naar zijn oordeel de glorie van God dient, bv. door aan de arme kinderen de catechismus te onderwijzen of het onderricht in de catechismus voor arme kinderen te bevorderen, goede boeken te verspreiden. Hij zal zich inzetten voor allerlei geestelijke werken zoals triduüms, novenen, retraites en andere gelijkaardige werken van de christelijke caritas die vooral gericht zijn op het geestelijke welzijn van de jeugd of van het gewone volk.

4. Dergelijke belofte verplicht nochtans niet onder straf van zonde, zelfs niet van dagelijkse zonde.' (G. Bosco, *Costituzioni*, 210).

⁵⁶ Don Barberis annotava questo dialogo esattamente il 19 febbraio 1876 (cf BRAIDO, *Don Bosco prete II* 167).

Don Barberis registreerde die dialoog exact op 19 februari 1876 (Braidò, *Don Bosco Prete II*, 167).

⁵⁷ *Cooperatori salesiani ossia un modo pratico per giovare al buon costume e alla civile società*, Torino S. Pier d'Arena, Tip. e libreria salesiana 1876, 30, in OE XXVIII 368.

Significativa è pure la conferenza che don Bosco tenne a Roma il 29 gennaio 1878 dove tracciò il profilo del Cooperatore a partire dalla rievocazione delle collaborazioni concrete ricevute sin dal 1841 (Cf BRAIDO, *Don Bosco prete II* 185).

Cooperatori salesiani ossia un modo pratico per giovare al buon costume e alla civile società, Torino S. Pier d'Arena, Tip. e libreria salesiana 1876, 30, in OE XXVIII 368.

Eveneens belangrijk is de conferentie van Don Bosco op 29 januari 1878 in Rome. Hij schetst daar het profiel van de medewerker op basis van een evocatie van de verschillende vormen van medewerking die hij sinds 1841 ontvangen had (Cf BRAIDO, *Don Bosco prete II* 185).

⁵⁸ *Lettera del sac. Giovanni Bosco ai Cooperatori e Cooperatrici*, in BS 3 (1879) 1, gennaio, 1-3.

⁵⁹ *La Vigilia della festa*. [Conferenza ai Cooperatori del 1 giugno 1885], in BS 9 (1885) 7, luglio, 94-95.

⁶⁰ Cf BRAIDO, *Don Bosco prete II* 491.

⁶¹ *Prima Conferenza dei Cooperatori tenuta in Sampierdarena*, in BS 4 (1880) 6, giugno 10.

⁶² *Ivi* 11.

⁶³ *Conferenza dei Cooperatori di Lucca*, in BS 6 (1882) 5, maggio, 82.

⁶⁴ *Diario dell'Oratorio di S. Francesco di Sales. 17 Febbraio 1876*, in PRELLEZO, *Valdocco nell'Ottocento* 43.

⁶⁵ *Diario dell'Oratorio di S. Francesco di Sales. 20 Febbraio 1879*, in *ivi* 76. Le altre parti del testo indicano: 'L'Arcivescovo s'invitò da sé a venir al teatro e venne. Riguardo al teatrino fatto in oggi pei forestieri [...] sarà bene stabilire le seguenti modificazioni. 1. I biglietti d'invito sieno rigorosamente personali. 2. Sia scritto sul biglietto il nome della persona che s'invita e non valga per un'altra. 3. I ragazzi e le ragazze sieno muniti di rispettivo biglietto. 4. Sieno esclusi i ragazzi e le ragazze che non raggiungono almeno l'età di 8 anni. I più teneri di età oltre che non intendono cagionano disturbo agli altri (*L. cit.*).

Diario dell'Oratorio di S. Francesco di Sales. 20 Febbraio 1879, in *ivi* 76. Andere delen van de tekst geven volgende aanduiding: 'De aartsbisschop nodigde zichzelf uit om naar de toneelvoorstelling te komen en hij kwam. - In verband met de toneelvoorstelling van vandaag voor de externe genodigden [...] is het nodig volgende zaken te wijzigen: 1. De uitnodigingen moeten strikt persoonlijk zijn. 2. Op de uitnodiging staat de naam van de genodigde persoon en het biljet is niet geldig voor een andere persoon. 3. Ook de jongens en de meisjes moeten een toegangskaartje hebben. 4. Jongens en meisjes onder acht jaar worden niet toegelaten: die kleintjes verstaan er niets van en storen de anderen (*loco citato*)

⁶⁶ Cf *ivi* 50.

⁶⁷ Cf CAVAGLIÀ Piera – BORSI Mara, *Solidale nell'educazione. La presenza e l'immagine della donna in don Bosco* = Orizzonti 1, Roma LAS 1992, 37.

⁶⁸ *Lettera della vedova Emile Delesalle a don Bosco*, Lille 31 – 12 – 1883, in ASC 126.1.

⁶⁹ Altre donne che vissero a Valdocco per un certo periodo sono: Marianna Occhiena, zia di don Bosco, la mamma di Michele Magone, quella del canonico Lorenzo Gastaldi, la sorella maggiore Marianna e quella minore Margherita, la signora Massarola e Giovanna Maria Ferrero, madre di Michele Rua, che poi si trasferì con lui a Mirabello Monferrato. La presenza di queste donne, coinvolte e partecipi della vita dell'Oratorio, confluiscie negli anni Settanta in quelle delle Figlie di Maria Ausiliatrice e nella folta schiera di Cooperatrici salesiane.

Andere vrouwen die een zekere periode in het Oratorio leefden: Marianna Occhiena, tante van Don Bosco, de moeder van Michel Magone, de moeder van kanunnik Lorenzo Gastaldi, ook zijn oudste zuster Marianna en zijn jongste zuster Margherita; mevrouw Massarola en Giovanna Maria Ferrero, de moeder van Michele Rua die dan met don Rua naar Mirabello Monferrato verhuisde. De aanwezigheid van die vrouwen, die betrokken waren in en deelnamen aan het leven van het Oratorio mondt in de jaren 1870 uit in het werk van de zusters van Maria Hulp en van de talrijke salesiaanse medewerksters.

⁷⁰ Cf CAVAGLIÀ – BORSI, *Solidale nell'educazione* 38-39.

⁷¹ MISCIO Antonio, *Firenze e don Bosco (1848-1888)*, Firenze, Libreria Editrice Salesiana 1991, 46.

⁷² Don Bosco stabilì relazioni costanti nel tempo anche con Maria Fassati, Sofia Colle, Azelia Ricci de Ferres. Don Bosco onderhield ook door de tijd heen stabiele relaties met Maria Fassati, Sofia Colle, Azelia Ricci de Ferres.

⁷³ A partire dal 1877 le FMA coadiuvarono don Bosco nell'accoglienza alle benefattrici che si recavano a Torino in occasione di particolari momenti celebrativi. In una lettera di don Bosco alla Signora Francesca Pastore, ad esempio si legge: 'Verrà a fare con noi la festa di Maria A[usiliatrice]? La sua camera e il suo posto a mensa è tutto preparato nella casa delle Suore. Dio benedica Lei, tutta la sua famiglia, e preghi per questo poverello che le sarà sempre in G. C. Umile servitore Sac. Gio. Bosco'

Vanaf 1877 helpen de zusters van Maria Hulp Don Bosco voor het onthaal van de weldoensters die voor bepaalde feestelijke gelegenheden naar Turijn kwamen. Zo leest men bv. in een brief van Don Bosco aan mevrouw Francesca Pastore: 'Zult u bij ons het feest van Maria Hulp komen vieren? Uw kamer en uw plaats aan tafel zijn al gereed in het huis van de zusters. God mag u en uw hele gezin zegenen en bid ook voor deze arme man die in Jezus Christus altijd uw nederige dienaar zal zijn Priester Giovanni Bosco. (CAVAGLIÀ Piera – COSTA Anna [a cura di], *Orme di vita tracce di futuro. Fonti e testimonianze sulla prima comunità delle Figlie di Maria Ausiliatrice (1870-1881)* = Orizzonti 8, Roma, LAS 1996, 191).

⁷⁴ *Lettera a Bernardina Magliano*, S. Benigno Canavese 8-9-1882, in CERIA Eugenio [ed.] *Epistolario di S. Giovanni Bosco IV*, Torino, Società Editrice Internazionale 1955, 173.

⁷⁵ Cf CAVAGLIÀ – BORSI, *Solidale nell'educazione* 125.

⁷⁶ *Lettera (senza luogo)* 12-7-1872, in ASC 126.2, Micr 1.469 D10-12.

⁷⁷ Richieste di danaro, gratitudine per gli aiuti ricevuti, scambio di notizie varie e a volte personali, consigli spirituali, assicurazioni di preghiera, inviti, auguri sono i motivi che si intrecciano nello scambio epistolare di don Bosco con le sue interlocutrici.

Vragen om geld, dankbetuigingen voor de ontvangen hulp, uitwisseling van allerlei berichten en soms van persoonlijke gegevens, uitnodigingen en wensen: dat zijn zowat al de onderwerpen die door elkaar aan bod komen in de briefwisseling van Don Bosco met zijn vrouwelijke correspondenten.

⁷⁸ Cf CAVAGLIÀ – BORSI, *Solidale nell'educazione* 116.

⁷⁹ Cf RUFFINATTO Piera, *La fedeltà allo 'spirito di don Bosco' chiave interpretativa della metodologia educativa delle FMA*, in RUFFINATTO Piera - SÉIDE Martha (a cura di), *L'arte di educare nello stile del Sistema preventivo. Approfondimenti e prospettive*, Roma, LAS 2008, 24-26.

⁸⁰ Testimonianza anonima, *Quaderno racconti di FMA di fatti avvenuti tra loro e don Bosco*, in ASC A1070601, 44-47, citata da RUFFINATTO, *La fedeltà allo 'spirito di don Bosco'* 24-25.

⁸¹ BRAIDO, *Un 'nuovo prete'* 40-41.

⁸² Cf KOLB D. A., *Experiential learning*, New Jersey, Prentice-Hall, 1984.

⁸³ Cf PELLERÉY Michele, *Sulla formazione degli educatori*, in MALIZIA Guglielmo - TONINI Mario - VALENTE Lauretta (a cura di), *Educazione e cittadinanza. Verso un nuovo modello culturale ed educativo*, Milano, Franco Angeli 2008, 177-179.

⁸⁴ Cf DICASTERO PER LA PASTORALE GIOVANILE SDB-CENTRO INTERNAZIONALE DI PASTORALE GIOVANILE FMA, *L'animatore salesiano nel gruppo giovanile*, Roma 1987, 28-29.